

**Εθνογραφία – Εκφράσεις
της πολυπολιτισμικότητας στον χώρο**

**Ethnography – Expressions
of multiculturalism in space**

Αλεξάνδρα Κουτσούπα

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Πολυτεχνική Σχολή
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ερευνητική εργασία
Επιβλέπων καθηγητής: Γιώργος Ρυμενίδης
Ιωάννινα, 2023

Περίληψη

Λέξεις-κλειδιά: *εθνογραφία, ταυτότητα, αστικός χώρος, Τρίτος Χώρος, πολιτισμικές ομάδες, «υβριδικότητα», «μετάφραση», Atelier Bow-Wow, Σαρακατσάνοι.*

Η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων είναι σημαντική για την κατανόηση των ανθρωπογενών χώρων και σχηματισμών. Βοηθάει στη διερεύνηση των ζητημάτων που σχετίζονται με τον χώρο, ενσωματώνοντας εθνογραφικά στοιχεία και συμβάλλοντας έτσι στο σχεδιασμό δημόσιων χώρων σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα. Στο σημερινό αστικό τοπίο συνυπάρχουν διάφορες ομάδες και άτομα από διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά υπόβαθρα, που μοιράζονται ένα κοινό χωρικό πλαίσιο.

Η παρούσα ερευνητική εργασία είναι μια προσπάθεια κατανόησης της σχέσης της καθημερινότητας και των συνηθειών που αναπτύσσουν οι άνθρωποι διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων με την αρχιτεκτονική και τον χώρο. Ως κύρια μέθοδος αυτής της κατανόησης χρησιμοποιείται η εθνογραφία, η μελέτη δηλαδή των εθίμων, των συμπεριφορών, των πολιτισμών και των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων των ατόμων και των ομάδων μέσα στον χώρο. Η εθνογραφία αποτελεί όρο προερχόμενο από τους κλάδους των επιστημών της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Εν προκειμένω, γίνεται ανάλυση του θεωρητικού υποβάθρου της εθνογραφίας καθώς και των μεθόδων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της, αποσκοπώντας έτσι στην ευρύτερη κατανόηση του όρου και των πιθανών τρόπων χρήσεων της.

Επιπλέον, προσεγγίζοντας το αρχιτεκτονικό υπόβαθρο που ενδεχομένως μπορεί να θέσει η χρήση της εθνογραφίας, αναλύεται η θεώρηση του χώρου ως ενεργή κατάσταση που μέσα του αλληλοεπιδρούν διαφορετικοί πολιτισμοί, καθώς και ως συνθήκη που επιτρέπει μεταφράσεις και διαφορετικές αναγνώσεις. Έπειτα, θα εξεταστούν τα είδη αναπαραστάσεων ως εργαλείο καταγραφής και ερμηνείας ενεργών καταστάσεων υπό το πρίσμα της εθνογραφικής παρατήρησης, όπως παρατέθηκαν από το Atelier Bow-Wow. Ενώ, αντίστοιχα παρατίθεται το παράδειγμα των αρχιτεκτονικών μορφών των Σαρακατσαναίων της Ηπείρου ως απόπειρα εθνογραφικής ανάγνωσης των χαρακτηριστικών τους.

Η εθνογραφική έρευνα προσφέρει πλήθος αναφορών που υποστηρίζουν τη χρήση της ανάλυσης στο σχεδιασμό. Εμβαθύνοντας σε εμπειρίες και αλληλεπιδράσεις ατόμων και κοινοτήτων, συγκεντρώνονται ιαχρήσιμες παρατηρήσεις που τροφοδοτούν τη διαδικασία σχεδιασμού. Μέσω της χρήσης της εθνογραφίας συντάσσονται μοτίβα, πολιτισμικές και κοινωνικές δυναμικές, επιτρέποντας την λήψη τεκμηριωμένων αποφάσεων, με άξονα τη λειτουργικότητα. Επιπλέον, η εθνογραφική έρευνα αναδεικνύει τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, προωθώντας πιο δίκαιες και ισότιμες πρακτικές. Με την ενσωμάτωση αυτής της ανάλυσης, προκύπτει η δυνατότητα δημιουργίας χώρων που προάγουν την κοινωνική συνοχή, ικανοποιούν διαφορετικές ανάγκες και αντιμετωπίζουν ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα στο δομημένο περιβάλλον.

Abstract

Keywords: *ethnography, identity, urban space, urban space, Third space, cultural groups, «hybridity», «translation», Atelier Bow-Wow, Sarakatsani.*

Research on social phenomena is important for understanding man-made spaces and formations. It helps to explore issues related to space, incorporating ethnographic elements and thus contributing to the design of public spaces in multicultural environments. In today's urban landscape, various groups and individuals from different cultural and social backgrounds coexist, sharing a common spatial context.

This research paper is an attempt to understand the relationship between everyday life and the habits that people of different cultural contexts develop in relation to architecture and space. Ethnography, the study of customs, behaviors, cultures and social interactions of individuals and groups within space, is used as the main method of this understanding. Ethnography is a term derived from the disciplines of Sociology and Social Anthropology. In this regard, the theoretical background of ethnography and the methods developed within it, are analyzed, thus aiming at a broader understanding of the term and possible uses of the term.

Moreover, by approaching the architectural background that the use of ethnography may possibly set, the notion of space as an active condition in which different cultures interact, as well as a condition that allows for translations and different readings, is also discussed. Then, the forms of representation as a tool for documenting and interpreting active states will be examined in the light of ethnographic observation, as provided by Atelier Bow-Wow. While correspondingly, the example of the architectural forms of the Sarakatsani of Epirus, in Greece, will be presented as an attempt of ethnographic interpretation regarding their characteristics.

Ethnographic research offers a variety of references that support the use of analysis in design. By delving into the experiences and interactions of individuals and communities, useful observations are gathered that feed into the design process. Through the use of ethnography, patterns, cultural and social dynamics are drawn up, enabling informed decisions to be made with a focus on functionality. In addition, ethnographic research highlights social and cultural dimensions, promoting more fair and equal practices. By integrating this analysis, the possibility of creating spaces that promote social cohesion, meet diverse needs and address broader social issues in the built environment.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15-18
Αντικείμενο εργασίας	15
Μεθοδολογία	16
Α' ΜΕΡΟΣ	19-36
Ερμηνείες χώρου	19-22
Σύγχρονες γεωγραφικές θεωρήσεις για τον χώρο και τη σχέση του με τον χρόνο	19
Νευτώνειος και απόλυτος χώρος	20
Βιώματα ως υβριδικές ταυτότητες σε χωρικά περιγράμματα	23-36
Θεωρίες του Edward W. Soja	28
Φιλοσοφίες του Homi K. Bhabha	30
Β' ΜΕΡΟΣ	37-78
Εθνογραφία	37-39
Μέθοδοι και χρήσεις της εθνογραφίας	37
Χάρτες και Διαγράμματα	40-68
Τρόποι χαρτογράφησης	40
Εθνογραφία στην Ιαπωνία	44
Αναφορά στο Atelier Bow-Wow	50
Απόπειρα εθνογραφικής ανάλυσης μορφών στην Ήπειρο, το παράδειγμα των Σαρακατσαναίων	69-78
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Εν είδει συμπερασμάτων	79-82
Ευρετήριο όρων και κύριων ονομάτων	83-85
Κατάλογος εικόνων	87-88
Βιβλιογραφία	90-93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο εργασίας

Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί η διερεύνηση της μεθόδου της εθνογραφίας καθώς και της χωρικής έκφρασης των εννοιών της *υβριδικότητας* και της *μετάφρασης* υπό το πρίσμα των επικείμενων οφελών στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Προκειμένου να εξετασθεί η χωρική και πολιτισμική δυναμική αυτής της μεθόδου, η παρούσα ερευνητική εργασία κινήθηκε περιφερειακά των γνωστικών αντικειμένων της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, προσπαθώντας να ερμηνεύσει την πολυπλοκότητα από την οποία διακατέχεται ο σύγχρονος αστικός πολιτισμός.

Η εργασία αυτή αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος επιχειρείται η ανάλυση και η κατανόηση των εννοιών του δημοσίου χώρου, του κοινωνικού χώρου, καθώς και των ορίων που αναπτύσσονται μεταξύ τους, με βάση τις θεωρίες ποικίλων φιλοσόφων, κοινωνιολόγων και ανθρωπογεωγράφων. Επιπλέον, εξετάζονται οι θεωρίες περί του *Τρίτου Χώρου* και μελετώνται οι έννοιες της *μετάφρασης* και της *υβριδικότητας* όπως τέθηκαν από τον θεωρητικό των μετα-αποικιακών σπουδών Homi K. Bhabha, στο πλαίσιο των ερευνών που διεξήγαγε. Στο δεύτερο μέρος της έρευνας παρατίθεται αναλυτικά η μέθοδος της εθνογραφίας. Γίνεται μια ανάγνωση των προσπαθειών αναπαράστασης των εθνογραφικών μελετών, μέσα από παραδείγματα που διατυπώνονται από το Atelier Bow-Wow. Τέλος, επισημαίνονται οι κατηγορίες εθνογραφικών αναπαραστάσεων και αναλύονται ενδεικτικά παραδείγματα, ενώ παράλληλα μελετάται το παράδειγμα της νομαδικής φυλής των Σαρακατσαναίων της Ηπείρου.

Μεθοδολογία

Με άξονα τα προαναφερθέντα, γίνεται σαφές ότι ο χώρος είναι μία ενεργή κατάσταση, ένα δυναμικό πλέγμα σχέσεων οι οποίες διαμορφώνονται μεταξύ άλλων και από τους ανθρώπους που κατοικούν μέσα σε αυτόν. Τι είδους χώρους παράγουν οι διάφορες πολιτισμικές ομάδες που συνυπάρχουν; Πώς εγγράφονται οι διάφορες κουλτούρες, ως χωρικό αποτύπωμα; Πώς ερμηνεύεται, πώς παράγεται και πώς ενσωματώνεται ο χώρος στη σχεδιαστική πορεία της αρχιτεκτονικής σκέψης; Πώς απεικονίζονται, και πώς αναπαρίστανται η έρευνα, η διαδικασία καταγραφής και τα δεδομένα που συλλέγονται;

Αναφορικά με τη μέθοδο που υιοθετήθηκε για την εκπόνηση της παρούσας ερευνητικής εργασίας. Η μέθοδος, αυτή, επιδίωκε στην απόκτηση περεταίρω γνώσης και κατανόησης για τον τρόπο της προσέγγισης και μελέτης των διαφορετικών ομάδων. Κατ' ουσία γίνεται για την προσπάθεια συλλογής των χαρακτηριστικών των ομάδων αυτών, την καταγραφή, την ερμηνεία και την αναπαράστασή τους. Επομένως, μέσω της ανάλυσης διαφορετικών παραδειγμάτων, η έρευνα στοχεύει στην ανάδειξη της ενεργού και δυναμικής φύσης του χώρου, που διαμορφώνεται από τους ανθρώπους που τον κατοικούν και το διαφορετικό πολιτισμικό τους πλαίσιο. Συνολικά, η ερευνητική εργασία προσπαθεί να τονίσει τα δυνητικά οφέλη της εθνογραφικής έρευνας στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, παρέχοντας μια άλλη οπτική για τη σχέση μεταξύ χώρου και πολιτισμικού πλαισίου.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ερμηνείες Χώρου

Σύγχρονες γεωγραφικές θεωρήσεις για τον χώρο

και τη σχέση του με τον χρόνο

Οι σύγχρονες μητροπόλεις αποτελούν ένα πολυπολιτισμικό μίγμα πληθυσμών με συνιστώσες τόσο τους παλιούς τους πληθυσμούς όσο και τους νέους που εγκαταστάθηκαν σε αυτές. Οι πληθυσμοί διαφοροποιούνται βάσει μιας πληθώρας χαρακτηριστικών, όπως η εθνικότητα, η θρησκεία, η φυλή, οι κοινές παραδόσεις, οι καθημερινές συνήθειες, ακόμα και οι κοινές διεκδικήσεις κατοχύρωση ατομικών δικαιωμάτων, κ.ά. Σύμφωνα με τον Βασίλη Αράπογλου, αυτή η «υπερποικιλότητα» οδήγησε σε ένα διαφοροποιημένο σύνολο στο εσωτερικό του οποίου δημιουργήθηκαν ανισότητες και χάσματα που χαρακτήριζαν τις διάφορες κοινωνικές ομάδες.¹

Ο αστικός ιστός διαμορφώνεται από αστικά τετράγωνα και γειτονίες. Σύμφωνα με τη γεωγράφο Doreen Massey, η γειτονιά αποτελεί μία γεωγραφική κλίμακα ανάμεσα σε πολλές που διαμορφώνεται από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που δραστηριοποιούνται σε αυτήν. Επιδέχεται διαφορετικές αναγνώσεις από ανθρώπους με διαφορετικές εμπειρίες αποτελώντας ένα πεδίο διαπραγμάτευσης.² Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναλυθούν οι σύγχρονες γεωγραφικές θεωρήσεις για τον χώρο, και τη σχέση του με τον χρόνο, οι εννοιολογικοί συσχετισμοί και οι διαφοροποιήσεις που δέχεται, αλλά και η πιθανή εννοιολογική μετατόπιση του *Τρίτου Χώρου* μέσα από τις θεωρίες σύγχρονων διανοητών όπως οι Soja και Bhabha.

¹

Βασίλης Αράπογλου, Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος, Γιώργος Κανδύλης και Θωμάς Μαλούτας, «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση», Σύγχρονα Θέματα 107 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2009): 57.

²

Doreen Massey, *Space, Place, and Gender* (Μινεάπολη: University of Minnesota Press, 1994), 125.

Νευτώνειος και απόλυτος χώρος

Διανύοντας την εποχή της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας πολλοί μελετητές επιχειρήσαν να ανασκευάσουν την έως τότε καθιερωμένη αντίληψη για τον χώρο, ως στατικό, αυτόνομο και αποκλεισμένο από τις κοινωνικές διαδικασίες. Αυτή η αντίληψη οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην επικράτηση της Νευτώνειας απόλυτης οπτικής του χώρου (από τον 17ο αι. και έπειτα). Όπως αναφέρουν, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου του Κάνσας, Barney Warf και Santa Arias, ο Νεύτωνας αντιλαμβανόταν τόσο τον χώρο όσο και τον χρόνο ως «αφηρημένες, απόλυτες οντότητες, ανεξάρτητες από τις μονάδες μέτρησής τους [...] η ύπαρξή τους ήταν απόλυτη, γιατί η πραγματικότητά τους παρέμενε ίδια, ανεξάρτητα από το τι εμπεριείχαν ή από το σύστημα αναφοράς στο οποίο γινόταν η μέτρησή τους».⁵

Η ισχύς και η επικράτηση των ιδεών του Νεύτωνα, από την Αναγέννηση και έπειτα αποδείχθηκε καθοριστική στη διαμόρφωση των ιδεών για την ερμηνείας του κόσμου. Ωστόσο, ο Γερμανός πολυμαθής Gottfried Wilhelm Leibniz αμφισβήτησε σθεναρά τη Νευτώνεια θεώρηση για τον απόλυτο χώρο και χρόνο. Υποστήριξε τη σχετική συνύπαρξη των δύο εννοιών, οι οποίες δεν μπορούν να υφίστανται ανεξάρτητα η μία από την άλλη και να γίνονται κατανοητές μέσα από το εκάστοτε πλαίσιο ερμηνείας. Στο ίδιο πλαίσιο, η αμφισβήτηση της Νευτώνειας λογικής άρχισε να γίνεται αργότερα με επιστημονικούς όρους μέσα από την Γενική και Ειδική θεωρία της Σχετικότητας του Albert Einstein. Σύμφωνα με αυτές ο χρόνος και ο χώρος παύουν να θεωρούνται δύο απόλυτες, αυτόνομες και ανεξάρτητες έννοιες. Ο χωροχρόνος συντίθεται από τις τρεις διαστάσεις του χώρου (x,y,z) και από μία τέταρτη διάσταση, αυτή του χρόνου (t). Ο χώρος και ο χρόνος δεν «χωρίζονται πλέον σε σύστημα

5

Barney Warf και Santa Arias, επιμ., *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2008), 1η εκδ., doi: <https://doi.org/10.4324/9780203891308>

από τρισδιάστατες συντεταγμένες που εξελίσσεται στο μονοδιάστατο χρόνο, αλλά είναι ένα αδιάσπαστο σύνολο, όπου οι τέσσερις συντεταγμένες συνυπάρχουν χωρίς διάκριση».⁴

Οι θεωρίες του Leibniz για τη σχεσιακή σύνθεση χώρου και χρόνου και του Einstein για τη συμπίεση του χωροχρόνου, σταδιακά οδήγησαν στην εξήγηση των πραγμάτων ως μέρη δυναμικών και ατελών συστημάτων, συνεχώς ανοιχτών σε μετατροπές και ερμηνείες. Ο χώρος εμπεριέχει τον χρόνο (χώρο-χρόνος), εκφράζεται μέσα από δυναμικά συστήματα και διατηρεί διαρκώς ενεργές συνθήκες έκφρασης και μετατροπής της ερμηνείας του. Με αφετηρία αυτήν τη θεώρηση, ότι ο χώρος αποτελεί ενεργή συνθήκη και μεταβάλλεται αναλόγως, θα εξεταστούν περαιτέρω οι θεωρίες για τον *Τρίτο Χώρο* από διάφορους φιλοσόφους και γεωγράφους.

⁴

Basil Evangelidis, "Space and Time as Relations: The Theoretical Approach of Leibniz," στο *Philosophies* 3, No. 2 (2018): 9, <https://doi.org/10.3390/philosophies3020009>

Τα βιώματα ως υβριδικές ταυτότητες σε χωρικά περιγράμματα

Ο χρόνος πάντα προείχε έναντι του χώρου. Η χρονικότητα αποτελεί ιστορία και παράγοντα αλλαγής, είναι ο τόπος της διαλεκτικής, δυναμική αλλαγής και μετασχηματισμού. Από την άλλη πλευρά, ο χώρος πάντα θεωρούνταν στατικός και αδρανής, δοσμένος, μια ουδέτερη κατηγορία, ένα κενό το οποίο δύναται να γεμίσει με αντικείμενα. Οι γεωγράφοι αμφισβήτησαν τις συγκεκριμένες αντιλήψεις για το χώρο, επιμένοντας ότι ο χώρος δεν δίνεται ως δεδομένος, αλλά παράγεται. Ο κοινωνικά παραγόμενος χώρος δεν πρέπει να θεωρείται αδρανής ή στατικός, επειδή αποτελεί ο ίδιος συστατικό των κοινωνικών σχέσεων. Οι χωρικές σχέσεις και οι διαδικασίες είναι στην πραγματικότητα κοινωνικές σχέσεις οι οποίες παίρνουν μια ιδιαίτερη γεωγραφική μορφή. Υπ' αυτήν την έννοια, ο χώρος δεν γίνεται να ληφθεί υπόψη ως κάτι δεδομένο, αλλά είναι αναγκαία η μελέτη του υπό το πρίσμα αυτού που ο Henri Lefebvre αποκάλεσε το 1991 ενοποιητική θεωρία του χώρου, η οποία συνενώνει όλα τα επιμέρους στοιχεία: τον φυσικό χώρο, τον πνευματικό χώρο και τον κοινωνικό χώρο. Θέτοντάς το, αντίστοιχα, με έννοιες του Lefebvre: το αντιληπτό, το νοητό και το βιωμένο.

Ο αντιληπτός χώρος είναι ο χώρος των επιφανειών, είναι υλικός, κοινωνικά παραγόμενος και εμπειρικά επαληθευμένος. Επιπλέον, ορίζει τον χώρο της παραγωγής και της αναπαραγωγής, καθώς για τον Lefebvre ο χώρος δεν είναι δεδομένος αλλά παραγμένος. Βασίζεται πάντα σε κοινωνικές και φυσικές διαδικασίες για την ύπαρξή του.

Ο νοητός χώρος αποτελείται από πνευματικές αναπαραστάσεις τις οποίες παράγουν οι άνθρωποι. Για παράδειγμα, η ευκλείδεια γεωμετρία, τα σχεδιαγράμματα και οι χάρτες όλων των ειδών συγκροτούν τον νοητό χώρο. Είναι ο ιδανικός, αφηρημένος χώρος, τον οποίο φανταζόμαστε νοερά και στη συνέχεια εφαρμόζουμε στην πράξη.

Ο βιωμένος χώρος είναι ο χώρος της καθημερινής ζωής. Είναι ο χώρος ο οποίος βιώνεται εμπειρικά μέσω των σύνθετων συμβόλων και απεικονίσεων των χρηστών του. Το βασικό στοιχείο του βιωμένου χώρου είναι ότι εμπεριέχει τον αντιληπτό και τον νοητό χώρο, ενώ την ίδια στιγμή βρίσκεται σε αντίθεση μαζί τους. Ο βιωμένος χώρος αντιστέκεται στις αφαιρέσεις του υλικού φυσικού χώρου και του ιδεατού πνευματικού χώρου. Είναι ο τόπος όπου οι αντιληπτές και νοητές έννοιες του χώρου συναντήθηκαν, ανταγωνίστηκαν μεταξύ τους, συνδυάστηκαν και τροποποιήθηκαν.⁵

Για τους μαρξιστές γεωγράφους, ο παραγόμενος χώρος είναι διαφορετικός, συγκρουσιακός και αντιφατικός. Στο έργο του «The Production of Space», ο Lefebvre εκθέτει ένα παράδειγμα στο οποίο διατείνεται ότι όλα τα πεδία επιστημονικής έρευνας θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τη μετάβαση από τον γενικό χώρο στον πνευματικό χώρο, την υπόθεση της λογικής συνοχής, της πρακτικής αυτοτέλειας, της αυτορρύθμισης η οποία έπεται της οικειοποίησης της υπόστασης του χώρου καθαρά ως πνευματικού πράγματος ή ως πνευματικού χώρου.⁶

Το έργο του Lefebvre είναι μείζονος σημασίας για κάθε εξέταση του χώρου. Κεντρικά στοιχεία για μια θεωρία του χώρου αποτελούν η αναγνώριση από την πλευρά του, ότι ο χώρος είναι ένα μέσο τόσο ισχυρό όσο κανένα άλλο για τη διαμόρφωση της κοινωνίας, καθώς και η αντίληψη ότι ένας τέτοιος χώρος δεν προϋπάρχει, αλλά παράγεται. Πιο συγκεκριμένα η ιδέα της «κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής» του Lefebvre αποτελεί μία μέθοδο έρευνας. Πρόκειται για μία μέθοδο η οποία στοχεύει στη διαμόρφωση μιας νέας διαλεκτικής σχέσης που συνοψίζεται με τον όρο «ιστορικογεωγραφικός υλισμός». Ο Lefebvre κατέληξε στην ιδέα της κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής μετά από μια παρατεταμένη ενασχόληση με την ιστορική έρευνα, όπου άσκησε κριτική στα όρια της ιστορικής μεθόδου.⁷

Συνεπώς, η χωρικότητα είναι ένα πολύπλοκο ιδεολογικό προϊόν που εμπεριέχει τον χώρο σε όλες τις κοινωνικές μορφές και σχέσεις του με την κοινωνία. Το υλικό περιβάλλον, λ.χ. στην πόλη, είναι μια μορφή χώρου, που μπορούμε να το αποκαλέσουμε εμπειρία του χώρου, αυτό όμως είναι μόνο ένα από τα στοιχεία της χωρικότητας. Η εμπειρία του χώρου συμπεριλαμβάνει και τις αποκαλούμενες αντιλήψεις (όπως χάρτες, αρχιτεκτονική, εθνικά σύνορα), αλλά και τις φαντασιώσεις

6

Henri Lefebvre, Donald Nicholson-Smith και David Harvey, *The Production of Space* (Οξφόρδη, Ηνωμένο Βασίλειο: Blackwell Publishing, 1991), xiv.

7

Νομικού, Σκορδούλης, *Ο.π.*, 119.

του χώρου (ουτοπίες και δυστοπίες). Ακολουθώντας τον Lefebvre, η χωρικήτητα είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ τόσο των υλικών χωρικών πρακτικών, όσο και των αναπαραστάσεων του χώρου αλλά και των χώρων της αναπαραστάσης.⁸

Ο Lefebvre, διακρίνει πρακτικές χώρου, αναπαραστάσεις χώρου και αναπαραστατικούς χώρους, συλλαμβάνοντας κατ' αντιστοιχία, τον χώρο ως βίωμα, ως αφηρημένη έννοια και ως συμβολικό σύστημα. Από τις τρεις κατηγορίες, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντίληψη του χώρου ως συμβολικό σύστημα, δηλαδή ως αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων σε σχέση με τον δημόσιο χώρο (κυρίως αστικό, αλλά όχι περιοριστικά). Ο αστικός δημόσιος χώρος αποτελεί κατεξοχήν τόπο επαφής εντελώς διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, αποκτώντας, έτσι, κεντρικό ρόλο στον εντοπισμό των διαφορετικών κοινωνικών πρακτικών που εκδηλώνονται από αυτές. Προκειμένου να προσεγγιστεί ο δημόσιος χώρος ως προς το τι περιλαμβάνεται και τι αποκλείεται από αυτόν, είναι απαραίτητη η επιστράτευση των κοινωνικών μεταβλητών που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές σχέσεις στην τυπολόγηση και αξιολόγηση των αντίστοιχων χώρων με κύριες αυτή του δημόσιου και του ιδιωτικού.

Ο *Τρίτος Χώρος* εκφράζει εκείνον τον μετα-χώρο όπου όλες οι προοπτικές είναι ανοιχτές. Οι πιθανότητες για νέες ανακαλύψεις είναι ατελείωτες, εκεί που λαμβάνει χώρα η ατέρμονη αναζήτηση της διαφοράς και της διαφορετικότητας, πέρα από την καθιερωμένη γνώση. Είναι το πεδίο εκείνο όπου συνυπάρχουν και αλληλοεπιδρούν το πραγματικό και το φανταστικό προτείνοντας ένα νέο τρόπο αποκρυπτογράφησης της χωρικής φαντασίας.⁹

8

Νομικού, Σκορδούλης, *Ο.π.*, 117.

9

Lefebvre, *The Production of Space*, *Ο.π.* xiv.

Ακολουθώντας τον Γάλλο φιλόσοφο, Gaston Bachelard, ο David Harvey, το 1989, κατατάσσει τους «χώρους δημοφιλούς θεάματος», τους «οικοδομημένους χώρους τελετουργίας», τους «συμβολικούς φραγμούς» και τις «μυθολογίες του χώρου και του χρόνου» υπό τον τίτλο «χώροι της αναπαράστασης». Ο Harvey αναφέρει ότι ο πραγματικός χώρος περι-κλείει τον φανταστικό χώρο. Ο χώρος έχει εξουσία, είναι τόσο ισχυρός όσο η γλώσσα και η ιστορία. Υποστηρίζοντας ότι έχει έρθει η ώρα να αναγνωριστεί όχι μόνο η πολιτική του σημασία, αλλά παράλληλα και η κεντρική θέση της χωρικότητας στην κουλτούρα.¹⁰

Θεωρίες του Edward W. Soja

Κατά τον Edward William Soja (επηρεασμένος από το έργο του Lefebvre), έχουν επικρατήσει δύο μέθοδοι σκέψης και ανάλυσης του χώρου. Η μία ερμηνεύει την ανθρώπινη γεωγραφία κυρίως ως δομή υλικών μορφών, χαρτογραφήσιμα «πράγματα στο χώρο», και η άλλη πιο εναλλακτική εκδοχή δίνει έμφαση στις «ιδέες σχετικά με τον χώρο», τις πνευματικές ή ιδεατές αναπαραστάσεις αυτών των υλικών, χαρτογραφήσιμων μορφών. Πρόθεσή του είναι η αποδόμηση της επικρατούσας διαλεκτικής για την ανάλυση του χώρου και η εποικοδομητική ανασύστασή της μέσω της εισαγωγής της έννοιας του «Άλλου» και της διαφοράς. Η συλλογιστική του πορεία στηρίζεται στη συνδυαστική ανάγνωση των ιδεών του Foucault για τις ετεροτοπίες και τους «άλλους χώρους» και της σκέψης του Lefebvre για την κοινωνική παραγωγή του χώρου. Ο Soja σε πρώτο επίπεδο αναλύει τον πραγματικό, απτό χώρο, που μπορεί να μετρηθεί και να περιγραφεί. Αυτόν τον χώρο στον οποίο προσδένονται οι ουσιολογικές προσεγγίσεις των χωρικών επιστημών, λόγω της υλικής κυριαρχίας του. Σε δεύτερο επίπεδο ο Soja εστιάζει στον Δεύτερο Χώρο και πάλι με έναυσμα τον χώρο του Lefebvre ως πολιτισμική αναπαράσταση. Ο Δεύτερος Χώρος είναι ο χώρος των ιδεών, αυτός που συγκεντρώνει τις αναπαραστάσεις και τις κοινωνικές φαντασιακές προβολές. Σε αυτόν τον χώρο, που δομείται μέσω των χωρικών διεργασιών του μυαλού, η υλική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή κυρίως μέσω της σκέψης, ως *res cogito* (*thinking thing*: σκεπτομένο πράγμα).

Αν θεωρήσουμε τον Πρώτο Χώρο ως τον χώρο εκείνον όπου συμπυκνώνεται η υλικότητα, τότε ο Δεύτερος Χώρος, γίνεται ο χώρος του ιδεώδους και του φαντασιακού. Επομένως, ο Τρίτος Χώρος είναι το πεδίο εκείνο όπου συνυπάρχουν και αλληλοεπιδρούν το πραγματικό με το φανταστικό, προβάλλοντας ένα νέο τρόπο αποκρυπτογράφησης της χωρικής φαντασίας.

*I define Third Space as an-Other way of understanding and acting to change the spatiality of human life, a distinct mode of critical spatial awareness that is appropriate to the new scope and significance being brought about in the rebalanced trialectics of spatiality–historicality–sociality.*¹¹

–Edward Soja

¹¹

Edward Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places* (Οξφόρδη, Ηνωμένο Βασίλειο: Blackwell Publishers, 1996), 57.

Φιλοσοφίες του Homi K. Bhabha

Η σκέψη του Homi K. Bhabha, εστιάζει σε μεγάλο βαθμό στην εννοιολογική διαφοροποίηση της *πολιτισμικής ετερότητας* (cultural diversity) και της *πολιτισμικής διαφοράς* (cultural difference). Για τον Bhabha η πολιτισμική διαφορά δεν μπορεί να περιγραφεί από προκαθορισμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, εντασσόμενα εντός του σταθερού πλαισίου της παράδοσης.

Η κοινωνική άρθρωση της διαφοράς, υπό τη σκοπιά των μειονοτήτων, είναι μία πολύπλοκη, συνεχώς εξελισσόμενη διαπραγματεύση, προς αναζήτηση νομιμοποίησης πολιτισμικών *υβριδισμών* (hybridities), οι οποίοι αναδύονται σε στιγμές ιστορικών μετατροπών.¹²

Ο Bhabha προτείνει τον ενδιάμεσο χώρο της πολιτισμικής συνάντησης, στον οποίο ο αποικιστής και ο αποικισμένος διαπραγματεύονται, παράγοντας *υβριδικότητα* στον πολιτισμό. Αυτός ο τύπος πολιτισμού ανατρέπει την αποικιακή κυριαρχία αποδομώντας την ουσιοκρατική *ταυτότητα* και τη δυαδική αντίθεση μεταξύ αποικιστή και αποικισμένου, Ανατολής και Δύσης. Εν προκειμένω, το ενδιάμεσο του *Τρίτου Χώρου* αντιστέκεται στην αποικιακή καταπίεση σε μεγάλο βαθμό ανάλογα με την ανάλυση του αποικιακού λόγου και τη διαμόρφωση της πολιτισμικής *ταυτότητας* του αποικισμένου λαού.¹³

Η κατηγορία της ετερότητας καταλήγει σε διάσπαση του αποικιακού λόγου, είτε στην αποδοχή είτε στην απόρριψη της πραγματικότητας και στη συνέχεια μετατρέπεται σε μιμητισμό.

¹²

Homi Bhabha, *The Location of Culture* (Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 1994), 2.

¹³

Nagendra Bahadur Bhandari, "Homi K. Bhabha's Third Space Theory and Cultural Identity Today: A Critical Review", *Prithvi Academic Journal*, Vol. 5, No. 1 (2022): 171, <https://www.nepjol.info/index.php/paj/article/view/45049>

Η Δήμητρα Χατζησάββα σημειώνει πως ο Bhabha προσεγγίζει την έννοια της διαφοράς με άξονα την ετερότητα, την αποδοχή δηλαδή μιας θετικής απόστασης, μιας ενδιάμεσης περιοχής που δίνει τη δυνατότητα συνάντησης των αντιθέτων χωρίς ενοποιητική προοπτική, που επιτρέπει νέες ανταλλαγές και ταυτίσεις. Αυτή ακριβώς η προσέγγιση της πολιτισμικής *μετάφρασης*, όπως την αποκαλεί ο Bhabha, προσφέρει απελευθερωτική διέξοδο από τις προσεγγίσεις της πολιτισμικής ετερότητας, οι οποίες γίνονται πάντα υπό το βάρος της αναμέτρησης της επικρατούσας ή ισχυρής κουλτούρας με την πιο αδύναμη κουλτούρα της μειονότητας. Οι τελευταίες προσεγγίσεις δρουν με τρόπο αφομοιωτικό εις βάρος των διαφορετικών, των «άλλων» και εν τέλει τους καθιστούν «διαφανείς».¹⁴

Ο *Τρίτος Χώρος* υπό την οπτική του Bhabha εμφανίζεται ως ο χώρος της ενεργητικής παρέμβασης, ως ο χώρος εναλλακτικής άρθρωσης των πολιτισμικών κειμένων, ένα άγνωστο, ξένο και απρόβλεπτο εδαφικό πεδίο, «το οποίο κουβαλάει το βάρος του νοήματος της κουλτούρας». Επομένως, ο *Τρίτος Χώρος* αφορά στον *ενδιάμεσο χώρο* (*in-between space* ή *interstitial passage*) που δομείται με αφετηρία το *-περα* (*beyond*), που αρθρώνεται στη σφαίρα της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Χάρη σε αυτήν την περιφερειακή του τοποθέτηση μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη μιας διεθνούς κουλτούρας, η οποία θα ξεφεύγει από εξωτικές αναπολήσεις και πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις. Αντίθετα, η διεθνής κουλτούρα που προτείνει ο Bhabha θα βασίζεται στην εγγραφή και άρθρωση πολιτισμικών *υβριδισμών* και αφηγήσεων. Αυτοί οι μεταμορφωμένοι χώροι γετνιάζουν με τους μοναδικούς χώρους πολλαπλοτήτων της Massey, με τον *Τρίτο Χώρο* του Soja. Επιπλέον, η χρήση της λέξης *-περα* από τον Bhabha είναι ανάλογη με τη χρήση της λέξης *-μετα* (*meta*) από τον Lefebvre και μετέπειτα από τον Soja.

¹⁴

Δήμητρα Χατζησάββα, “*Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα*”, (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009).

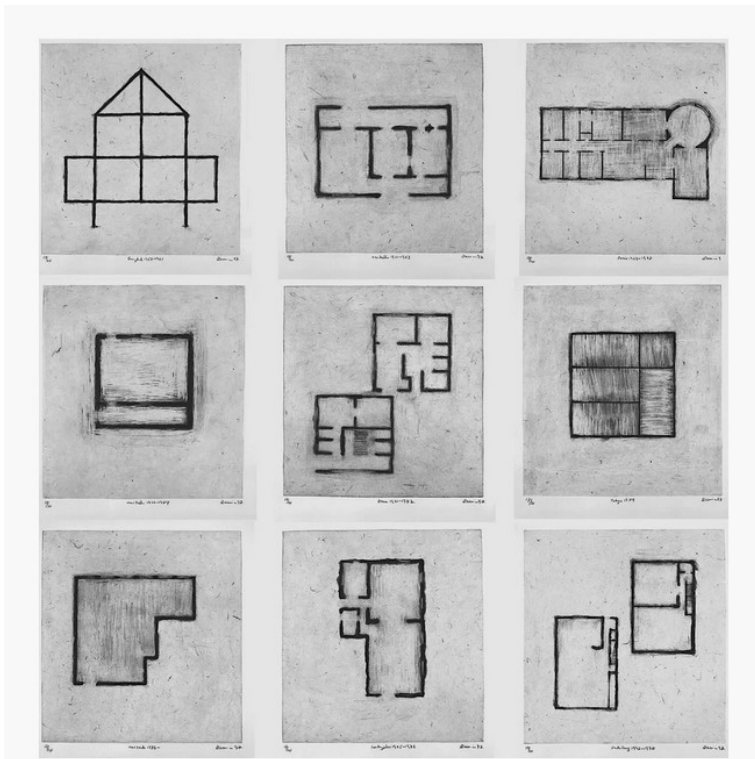
«Το beyond σημαίνει χωρική απόσταση, σημειώνει πρόοδο, υπόσχεται το μέλλον... είναι η στιγμή της μετάβασης όπου ο χώρος και ο χρόνος διασταυρώνονται για να παράξουν πολύπλοκες μορφές διαφοράς και *ταυτότητας*, παρελθόντος και παρόντος, εσωτερικότητας και εξωτερικότητας, ενσωμάτωσης και αποκλεισμού». Στο *-περα* οι ισορροπίες διαταράσσονται, τίποτα δεν εμφανίζεται ως περατωμένο και σταθερό στον *Τρίτο Χώρο* του Bhabha.

Η δημιουργική δυναμική για τον Bhabha είναι η μετάβαση των χαρακτηριστικών του ενός πολιτισμού στον άλλον ή αλλιώς η *μετάφραση*. Η μεσολάβηση ανάμεσα σε κουλτούρες ελάσσονες και μείζονες, προξενεί συχνά φόβο και σύγχυση. Η *μετάφραση* αναγνωρίζει πως δεν υπάρχει *ταυτότητα* μεταξύ δύο πολιτισμικών κειμένων, αλλά μια διαδικασία μεταφοράς τομής, δηλαδή του μεταφράσιμου στοιχείου. Η *μετάφραση* επιβεβαιώνει την επιθυμία της ανθρώπινης αλληλεγγύης, υπενθυμίζει την ανάγκη δημιουργίας συνδέσεων και διαπραγμάτευσης χωρίς τη μεταφύτευση του ενός πολιτισμού στον χώρο του άλλου. Ο Bhabha παραθέτει την καλλιτέχνη Zarina Hashmi (1937–2020) και συγκεκριμένα τα έργα της «Homes I Made / A Life in Nine Lines», 1997, και «These Cities bottled into the Wilderness», 2003, ως παραδείγματα *μετάφρασης*. [ΕΙΚΟΝΕΣ 01 & 02]

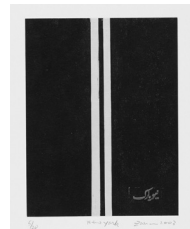
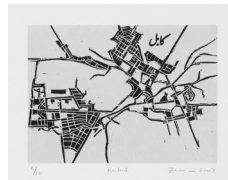
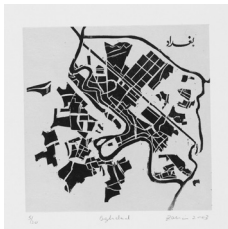
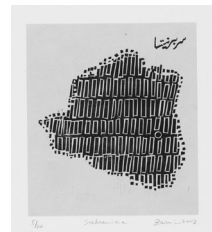
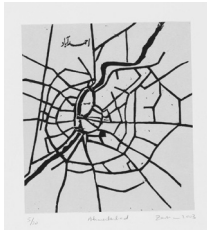
Το 2013, στη διάλεξή του για το έργο τής Zarina στο Haus der Kulturen der Welt στο Βερολίνο, ο Bhabha συνέδεσε τη χρήση της επανάληψης (κύριο χαρακτηριστικό στο έργο της καλλιτέχνιδας) με το τραύμα. Η σειριακή σύνθεσή της συνήθως ερμηνεύεται ως αναφορά στον αμερικανικό μινιμαλισμό ή στη βιομηχανική μαζική παραγωγή. Ο Bhabha αντέτεινε ότι η Zarina χρησιμοποίησε αυτό το μέσο για να θυμίσει τη διχοτόμηση, τη βίαιη διαίρεση, της βρετανικής Ινδίας από το 1947 και έπειτα υποστήριξε ότι το έργο της καλλιτέχνιδας απεικονίζει μια ρήξη που «επαναλαμβάνεται, ξανά και ξανά και ξανά», και καθώς «μικραίνει, ζει περισσότερο». Αυτό το γεγονός σηματοδότησε τον θάνατο της παλιάς Ινδίας και τη δημιουργία ενός νέου έθνους, του Πακιστάν. Ο διαμελισμός οδήγησε σε μαζική αιματοχυσία, καθώς εκατομμύρια άνθρωποι μετανάστευσαν πέρα από τα σύνορα. Οι μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Ινδία για το Πακιστάν και πολλοί ινδουιστές εγκατέλειψαν το Πακιστάν για την Ινδία. Τα κινητά σπίτια της Zarina και οι πολλές επαναλαμβανόμενες μορφές τους, γίνονται κρυπτογραφήματα μιας πολυετούς διχοτόμησης, μια σειροθέτηση της θλίψης.¹⁵

15

Zehra Jumabhoy, "Far from home", *Artforum*, Σεπτέμβριος, 2019. <https://www.artforum.com/print/201907/zehra-jumabhoy-on-the-art-of-zarina-80522>

εικόνα 01: Zarina Hashmi, *Homes I Made / A Life in Nine Lines*, χαρακτηριστικά, 1997.
 (Bangkok 1958–1961, New Delhi 1961–1963, Paris 1963–1967, New Delhi 1968–1974,
 Bonn 1971–1972, Tokyo 1974, Los Angeles 1975–1976, Santa Cruz 1992–1998,
 New York 1976- A place to hide forever).

εικόνα 02: Zarina Hashmi, *These Cities bottled into the Wilderness*, Ξυλογραφίες, 2003.
(Sarajevo, Kabul, Ahmedabad, New York, Srebrenica, Jenin, Baghdad, Grozny, Beirut).

Β' ΜΕΡΟΣ

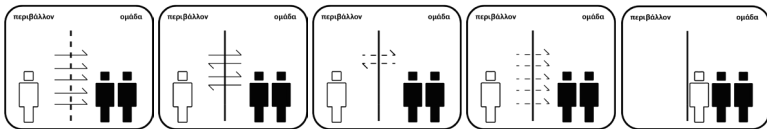
Εθνογραφία

Μέθοδοι και χρήσεις της εθνογραφίας

Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύεται η εθνογραφία ως μέθοδος και οι τρόποι προσέγγισης μίας διαφορετικής ομάδας από την πλευρά του ερευνητή. Η εθνογραφία είναι ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες, όπως η Πολιτισμική Ανθρωπολογία. Είναι μία λεπτομερής περιγραφή που βασίζεται σε διαφορετικές κοινωνικές πτυχές και πρότυπα μέσα σε έναν πολιτισμό. Επικεντρώνεται στη χρήση ερευνητικών μεθόδων από κοινωνικές επιστήμες για να εξηγήσει τη μοναδικότητα στις ανθρώπινες συμπεριφορές και εμπειρίες. Η εθνογραφία διαθέτει τόσο θεωρητικό υπόβαθρο όσο και μεθοδολογική προσέγγιση, εστιάζοντας στην ερμηνεία, την κατανόηση και την αναπαράσταση.

Η εθνογραφική έρευνα ενδιαφέρεται για τον πολιτισμό και τις πολιτισμικές έννοιες με έμφαση στην «εμική» ή «την εσωτερική» προσοπτική (emic). Βασίζεται σε επιτόπια έρευνα μεταξύ των ανθρώπων των οποίων ο πολιτισμός είναι υπό μελέτη. Οι πηγές εθνογραφικών δεδομένων χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες οι οποίες είναι οι άνθρωποι, τα μέρη / χώροι και τα πράγματα. Η πρώτη κατηγορία είναι οι άνθρωποι και κυρίως τα δεδομένα που αντλούνται μέσω των συμπεριφορών τους, του τρόπου επικοινωνίας, των πεποιθήσεων τους αλλά και με τα διάφορα στιλ που ακολουθούν, λ.χ. οι κανόνες και αξίες που ενδέχεται να προκαλέσουν διάφορες ενέργειες. Η δεύτερη κατηγορία αντλεί δεδομένα από τα μέρη, τους χώρους, δηλαδή, το περιβάλλον, την γεωγραφική θέση και από τον σχεδιασμό τους. Αντίστοιχα, η τρίτη αφορά τα πράγματα, τα αντικείμενα ή τεχνουργήματα που έχουν νόημα ή ιδιαίτερη σημασία μέσω, είτε της αποδοχής είτε της απόρριψής τους (αποκλεισμός) από τους ανθρώπους εντός της ομάδας.

Για τη συλλογή δεδομένων, υπάρχουν διαφορετικοί μέθοδοι στην εθνογραφία για την προσέγγιση μίας ομάδας. Η πιο συχνή και δόκιμη προσέγγιση είναι η συμμετοχική παρατήρηση, όπου ο ερευνητής λειτουργεί ως επισκέπτης μέσα στην ομάδα. Επιπλέον, υπάρχει ο προνομιούχος παρατηρητής, όπου ο ερευνητής απλά παρατηρεί· η έρευνα εμβάθυνσης όπου ο ερευνητής ενσωματώνεται μέσα στην ομάδα που μελετάει· ο πλήρης συμμετέχων είναι ένας πλήρως ενσωματωμένος ερευνητής, σχεδόν αφανής. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση ο παρατηρητής ασχολείται πλήρως με τους συμμετέχοντες και συμμετέχει ο ίδιος στις δραστηριότητές τους. Ακολουθώντας, ο πλήρης παρατηρητής είναι και αυτός ένας αποστασιοποιημένος παρατηρητής όπου ο ερευνητής ούτε βλέπεται ούτε γίνεται αντιληπτός από τους συμμετέχοντες. Είναι ένας τρόπος ελαχιστοποίησης του φαινομένου Hawthorne, καθώς οι συμμετέχοντες είναι πιο πιθανό να ενεργούν φυσικά όταν δεν γνωρίζουν ότι τους παρατηρούν. Επιπροσθέτως, υπάρχει και ο παρατηρητής ως συμμετέχων, όπου σε αυτή την περίπτωση ο ερευνητής είναι γνωστός και αναγνωρισμένος από τους συμμετέχοντες και σε πολλές περιπτώσεις οι συμμετέχοντες γνωρίζουν τους ερευνητικούς στόχους του παρατηρητή. [εικόνα 03] Υπάρχει κάποια αλληλεπίδραση με τους συμμετέχοντες αλλά ενδεχομένως να είναι αρκετά περιορισμένη.¹⁶

εικόνα 03: Διαγραμματικές αναπαραστάσεις τύπων που περιγράφουν με σειρά: προνομιούχος παρατηρητής, συμμετοχική παρατήρηση, παρατηρητής ως συμμετέχων, πλήρης παρατηρητής και έρευνα εμβάθυνσης.

¹⁶ Adair, J. (1984). The Hawthorne effect: A reconsideration of the methodological artifact. *Journal of Applied Psychology*, 69(2), 334–345.

Η «παρατήρηση διαμέσου της συμμετοχής», που ξεκίνησε το μακρινό 1983, έδωσε σταδιακά τη θέση της στη «συμμετοχή διαμέσου παρατήρησης», καθώς η εξοικείωση με τις ικανότητες το επέτρεπε. Έτσι ολοκληρώθηκε «η συλλογή των στοιχείων, η επεξεργασία τους, η ερμηνεία, ο σχηματισμός των υποθέσεων», η διαδικασία που υπαγορεύει την συστηματική έρευνα πεδίου. Η εξοικείωση λοιπόν που επιτεύχθηκε μέσω της λεγόμενης μεθόδου της συμμετοχικής παρατήρησης, η διεισδυτική ικανότητα στην κοινότητα, ήταν το «κλειδί» της δημιουργίας μιας σχέσης που επιτρέπει την «ανάγνωση» της κοινότητας και του κατοικείν της και την ερμηνεία των συμπεριφορών, των διαντιδράσεων καθώς και των διαφόρων φαινομένων γενικότερα.¹⁷

-Εφη Καραθανάση

Χάρτες και Διαγράμματα

Τρόποι χαρτογράφησης

Τρόποι καταγραφής του χώρου υπήρχαν ανέκαθεν. Έτσι, αναλύοντας τον χώρο, η Γεωμετρία αποκτά τον ρόλο κατευθυντήριου κατασκευαστικού κανόνα έκφρασης της κάθε περίπτωσης.¹⁸ Η υιοθέτηση της κοσμογραφίας, γεωγραφίας και χωρογραφίας, συνέβαλε αφενός στην εισαγωγή της έννοιας της κλίμακας στην αναπαράσταση των τμημάτων του κόσμου, αφετέρου στη διαφοροποίηση της αναπαράστασης βάση του «βλέμματος» και της θέσης του παρατηρητή. Η γεωγραφία και η χωρογραφία περιγράφουν δύο οπτικές διαφορετικής καταγραφής ενός τόπου. Η πρώτη περίπτωση της γεωγραφίας αφορά στην αφ' υψηλού περιγραφή, ανάλυση και πρόβλεψη της εξέλιξης της Γης και του εδάφους της. Αυτή η κατάτμηση αποτελεί μία επιλογή, η οποία διαμόρφωσε τη μετέπειτα εξέλιξη της χαρτογράφησης ως εργαλείο αποτύπωσης της γης, χάρη στην αποστασιοποίηση από την επιφάνειά της. Αυτό ακριβώς το προνόμιο της απομακρυσμένης οπτικής του πεδίου αναδεικνύει ο Κώστας Μανωλίδης στο *Εδαφολόγιο*, όταν χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «η εναέρια κατόπτρευση του Google Earth μάς προσγειώνει καλύτερα σε έναν τόπο από ό,τι η επίγεια θέα. [εικόνα 04] Μας κάνει να αντιληφθούμε συνθήκες και πράγματα που είναι μεν ορατά και στο καθημερινό βλέμμα αλλά πάντοτε αποσπασματικά και μάλλον αδρανοποιημένα από την υπερέκθεση».¹⁹

18

Harry Francis Mallgrave, "The Return of Geometry," στο *Modern Architectural Theory: A Historical Survey*, 167-192 (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

19

Κώστας Μανωλίδης, *Εδαφολόγιο: Κείμενα για την ύλη της αρχιτεκτονικής* (Αθήνα: Νήσος, 2017).

Στη περίπτωση της Χωρογραφίας το επίπεδο γεωμετρικής κατασκευής και αναπαράστασης του χώρου, πλησιάζει την κλίμακα του ανθρώπου στον χώρο. Η καταγραφή πλέον αφορά στην τοπικά εκφρασμένη ιδιαιτερότητα, η οποία είναι τόσο σχετική όσο και υποκειμενική. Αυτή ακριβώς η σχετικότητα και η υποκειμενικότητα, που καθορίζεται από το βλέμμα του παρατηρητή, δίνει τη δυνατότητα της φανταστικής κατασκευής και καταγραφής του τοπίου μέσα από τον δημιουργικό ρόλο του υποκειμένου.

Παράλληλα, αναφέρονται οι Καταστασιακοί ως μία από τις κυριότερες καλλιτεχνικές ομάδες που εφάρμοσαν στην πράξη τις θεωρητικές αρχές της περιπλάνησης και της Ψυχογεωγραφίας.²⁰ Τόσο το ιδεολογικό τους υπόβαθρο, όσο και η τεχνική της Δόμησης Καταστάσεων που εφάρμοζαν οδήγησαν σε μία διαφορετική οπτική για την πόλη. Πρωτοεμφανίστηκε από την πολιτικο-καλλιτεχνική ομάδα των Λετριστών (Lettrists) ως τεχνική αστικής εξερεύνησης. Οι Λετριστές ήταν οι πρώτοι που ανέπτυξαν την τεχνική της περιπλάνησης στο αστικό περιβάλλον του Παρισιού. Ήταν κατά την διάρκεια μίας τέτοιας αστικής περιπλάνησης όταν, το 1953, προτάθηκε ο όρος ψυχογεωγραφία ορίζοντας έτσι ένα μοτίβο συναισθηματικών πεδίων που διαπερνούν την πόλη. Με τη μέθοδο της περιπλάνησης χαρτογραφήθηκαν τα πεδία αυτά και δόθηκε νέα ώθηση στην αστική θεώρηση. Από τα γνωστότερα έργα του Guy Debord, (μέλος των Λετριστών και αργότερα των Καταστασιακών), είναι η *Κοινωνία του Θεάματος* (Society of the Spectacle) και η *Θεωρία της Περιπλάνησης* (Theory of the Dérive). Στα έργα αυτά ο Debord

²⁰

Η ψυχογεωγραφία ορίστηκε το 1955 από τον Guy Debord ως «η μελέτη σαφών νόμων και επιδράσεων γεωγραφικού περιβάλλοντος, που είναι οργανωμένα συνειδητά ή όχι, με βάση τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές των ατόμων. Σύμφωνα με τον θεωρητικό Anthony Vidler, η ψυχογεωγραφία είναι ένα περίπλοκο μείγμα μνήμης, εμπειρίας και χώρου που έγινε δράση από την πολιτικοκαλλιτεχνική ομάδα των Καταστασιακών (Situationists) την δεκαετία του 1950, ενώ το φιλοσοφικό υπόβαθρο διαμορφώθηκε από τον Henri Lefebvre. *Ψυχολογία (Συναίσθημα & Επιθυμία) – Γεωγραφία (Χώρος & Περιβάλλον)*

πραγματεύεται την ανάδειξη του εμπορεύματος ως φετίχ στην καπιταλιστική κοινωνία καθώς και την ανάδειξη της περιπλάνησης ως στρατηγική απεξάρτησης από αυτό αντίστοιχα. Στο έργο *Κοινωνία του Θεάματος*, τάσσεται ενάντια στον προηγμένο καπιταλισμό και θεωρεί ότι ο προηγούμενος με όπλα του την διαφήμιση και τη μαζική κουλτούρα επηρεάζει την ζωή του ατόμου δημιουργώντας ψεύτικες ανάγκες, ανάγοντας την απόκτηση υλικών αγαθών σε αυτοσκοπό.

Αναφορικά με τρόπους αναπαράστασης των εθνογραφικών δεδομένων, οι χάρτες των Καταστασιακών δεν ανάγονται στην συγκεκριμένη περίπτωση με βάση των προαναφερθέντων. Ωστόσο, οι Yoshiharu Tsukamoto και Momoyo Kaijima, όπου συγκροτούν το Atelier Bow-Wow και έχουν ως βάση την Ιαπωνία, διερευνούν κυρίως την κατάσταση διαβίωσης των ανθρώπων μέσω διαφόρων επιτόπιων εργασιών και πρακτικών σχεδιασμού. Παρατηρούν την αρχιτεκτονική και το περιβάλλον της από συμπεριφορολογική άποψη και παρουσιάζουν διαφορετικές οπτικές αναπαραστάσεις ειδικά για το θέμα και το πεδίο εφαρμογής μέσω της συλλογής δεδομένων. Τα ενδιαφέροντά τους κυμαίνονται ευρέως από τη σχέση μεταξύ των τυπολογιών των σπιτιών και του αστικού ιστού έως τη σχέση μεταξύ του δημόσιου χώρου. Αυτή η προσέγγιση τους έδωσε τη δυνατότητα να αναπτύξουν την έννοια της αρχιτεκτονικής εθνογραφίας.

εικόνα 04: Κώστας Μανωλίδης στο *Εδαφολόγο*, "Το δέρμα της γης".

Εθνογραφία στην Ιαπωνία

Η εθνογραφία στην Ιαπωνία είναι μια επιστημονική πρακτική που προέκυψε σε μια εποχή έντονων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών, καθώς η χώρα ολοκλήρωσε τη μετάβασή της σε ένα σύγχρονο, βιομηχανοποιημένο κράτος. Στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, ο ιδρυτής των ιαπωνικών λαογραφικών σπουδών, ο Kunio Yanagita (1875–1962), ταξίδεψε σε απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές για να συλλέξει λαϊκές ιστορίες και πληροφορίες σχετικά με τα τοπικά έθιμα που είχαν σβήσει. Διεξήγαγε επιτόπιες έρευνες χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της συνέντευξης και στη συνέχεια τεκμηρίωσε τα ευρήματά του γραπτώς. Αντίθετα, ο αρχιτέκτονας Wajiro Kon (1888–1973) έκανε σκίτσα, Kenbunya-cho (σημειώσεις πεδίου), της γρήγορα εξαφανιζόμενης παραδοσιακής μορφής του σπιτιού, του Minka, και έκανε τα αποτελέσματα της έρευνάς του ελεύθερα διαθέσιμα στη δημοσίευση, Nihon no Minka (Minka της Ιαπωνίας, 1922).²¹

Το έργο του Yanagita Kunio (1875–1962), καθυστέρησε να γίνει γνωστό στους Ιαπωνολόγους και τους μελετητές της λαογραφίας. Αρχικά, ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως υπάλληλος, αλλά ανέπτυξε ενδιαφέρον για την αγροτική Ιαπωνία και τις λαϊκές παραδόσεις της. Η επιδίωξή του αυτή οδήγησε τελικά στην καθιέρωση της ιαπωνικής λαογραφίας των ιθαγενών, ή *minzokugaku*, ως ακαδημαϊκού κλάδου στην Ιαπωνία. Ως αποτέλεσμα, θεωρείται συχνά ως ο πατέρας των σύγχρονων ιαπωνικών λαογραφικών σπουδών.

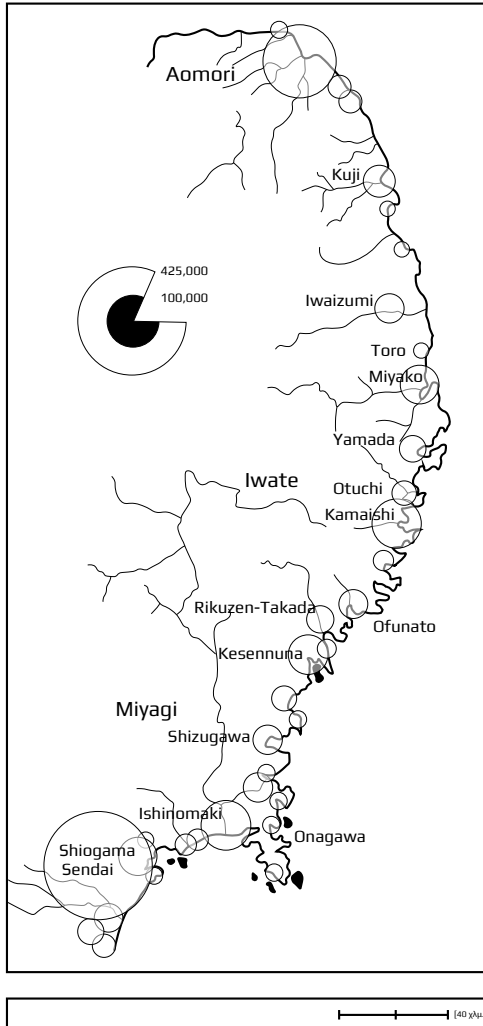
²¹

Jilly Traganou και Kuroishi Izumi, “Design and Disaster: Kon Wajiro’s Modernology”, 2014, 4-5.

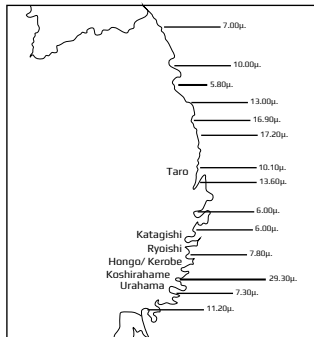
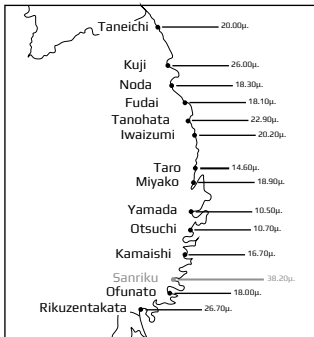
Οι συνέπειες μιας φυσικής καταστροφής ήταν επίσης το επίκεντρο της εθνογραφικής μελέτης, «Tsunami to Mura» (Tsunami and the Villages), που δημοσιεύτηκε από τον Yaichiro Yamaguchi (1902–2000) το 1943. Ο Yamaguchi, συνέκρινε τον αντίκτυπο του τσουνάμι που έπληξε το Sanriku το 1896 και το 1933, χρησιμοποιώντας τις αφηγήσεις των γερόντων του χωριού για να διερευνήσει τις διαφορές στις διαδικασίες ανάκτησης σε κάθε περίπτωση. Δημιούργησε έναν χάρτη για να δείξει τα όρια της πλημμύρας του τσουνάμι και τις επακόλουθες αλλαγές στο σχήμα και την έκταση του οικισμού. Αυτό που είχε γίνει σαφές ήταν ότι οι χώροι που είχαν χαθεί στο τσουνάμι εξακολουθούσαν να υπάρχουν στις μνήμες των ανθρώπων. **[εικόνες 05–09]**

εικόνα 05: Χάρτης Ιαπωνίας με επισήμανση στην ευρύτερη περιοχή καταστροφής με την οποία ασχολήθηκε ο Yaichiro Yamaguchi.

鎌倉駅
 久慈市
 野田村
 菅代村
 田野畑村
 堀来町
 田老駅
 富古市
 山田町
 大福町
 金石市
 三浦駅
 大船渡市
 陸前高田市

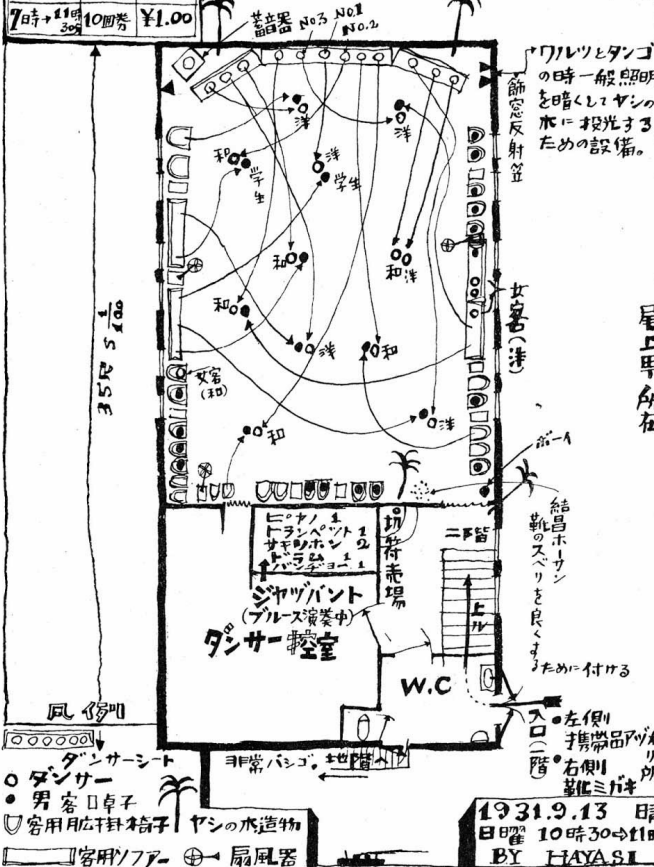
εικόνα 06: Πληθυσμιακή κατανομή χωρίων.

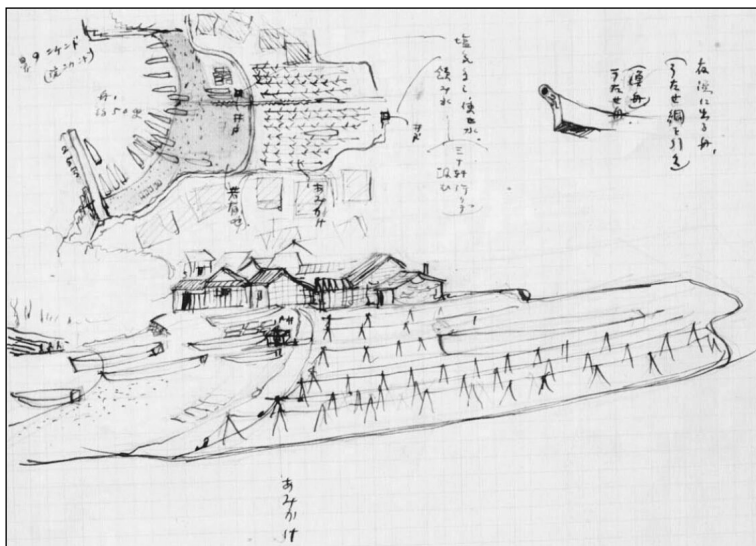
εικόνα 07: Διαγράμματα περιοχών που καταστράφηκαν από τσουνάμι (Sanriku 1896 & 1933), Yamashita, 1982.

カルトダンスホール

舞 踊 料 金	
3時~7時 10回券	¥.80
7時~11時 30分 10回券	¥1.00

洋一洋服
和一和服

εικόνα 08: Σχέδιο του Wajiro Kon για το πώς ήταν η καθημερινή ζωή των ανθρώπων μετά το τσουνάμι του 1923 (Great Kantō Earthquake & Tsunami, Kogengaku).

εικόνα 09: Σχέδιο του Yaichiro Yamaguchi.

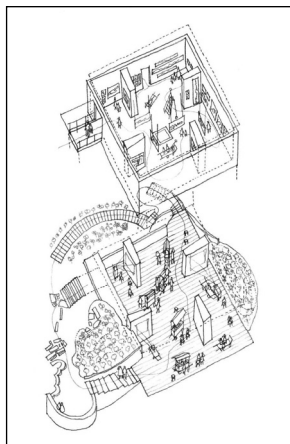
Το έργο του Atelier Bow-Wow

Το Atelier Bow-Wow είναι ένα αρχιτεκτονικό γραφείο με έδρα το Τόκιο, το οποίο ιδρύθηκε το 1992 από τους Yoshiharu Tsukamoto και Momoyo Kaijima. Το γραφείο είναι γνωστό για την πολιτιστική αρχιτεκτονική του και την διερεύνηση των αστικών συνθηκών της *micro-, ad hoc* αρχιτεκτονικής (λύση σχεδιασμένη για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα ή έργο). Πιο συγκεκριμένα σε αυτό το κεφάλαιο, θα αναλυθεί το Ιαπωνικό Περίπτερο της 16ης Διεθνούς Έκθεσης Αρχιτεκτονικής, La Biennale di Venezia, το 2018, όπου παρουσιάστηκαν σαράντα δύο έργα σχεδίασης με θέμα την «Αρχιτεκτονική Εθνογραφία», με σκοπό «να αναπτύξει και να εμβαθύνει τη συζήτηση για τη ζωή και την αρχιτεκτονική, τον ρόλο της αρχιτεκτονικής και της κοινωνίας μας στο μέλλον».²² Το περίπτερο επιμελήθηκαν συγκεκριμένα οι Momoyo Kaijima, Laurent Stalder και Yulseki. [εικόνα 10]

²²

La Biennale di Venezia, *"Freespace: Official Catalogue of the 16th International Architecture Exhibition"* (Βενετία: Marsilio Editori, 2018).

Κατά την προετοιμασία αυτής της έκθεσης εξετάστηκαν σχεδόν διακόσια έργα που είχαν γίνει τα προηγούμενα είκοσι χρόνια. Τα περισσότερα από αυτά αποτελούν βιβλία, τα οποία έχουν δημιουργηθεί από αρχιτέκτονες, ακαδημαϊκούς, εκπαιδευτικά και ερευνητικά ιδρύματα (συμπεριλαμβανομένων στούντιο σχεδιασμού). Επιπλέον, εξετάστηκαν έργα καλλιτεχνών που έχουν ερευνήσει ή σχεδιάσει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων που αφορούν στις αγροτικές κοινότητες, τις επαρχιακές περιοχές. Ακόμη, θέματα που αφορούν οικοσυστήματα ή φυσικές τοπογραφίες. Οι ακόλουθες ενότητες εξηγούν πληρέστερα την «Αρχιτεκτονική Εθνογραφία», περιγράφοντας κοινά θέματα και παρουσιάζοντάς τα μέσα από σχέδια. Εν συνεχεία θα αναλυθούν οι αναπαραστατικοί τρόποι των εθνογραφικών δεδομένων, όπως τα διαχώρισε η Μομογο Kaiijima. Σε αυτή την έκθεση συμπεριλαμβάνονται σαράντα δύο έργα, που οργανώνονται σε τέσσερις κατηγορίες.

εικόνα 10: Μομογο Kaiijima, σχέδιο έκθεσης από το Ιαπωνικό Περίπτερο της 16ης Διεθνούς Έκθεσης Αρχιτεκτονικής, La Biennale di Venezia, 2018.

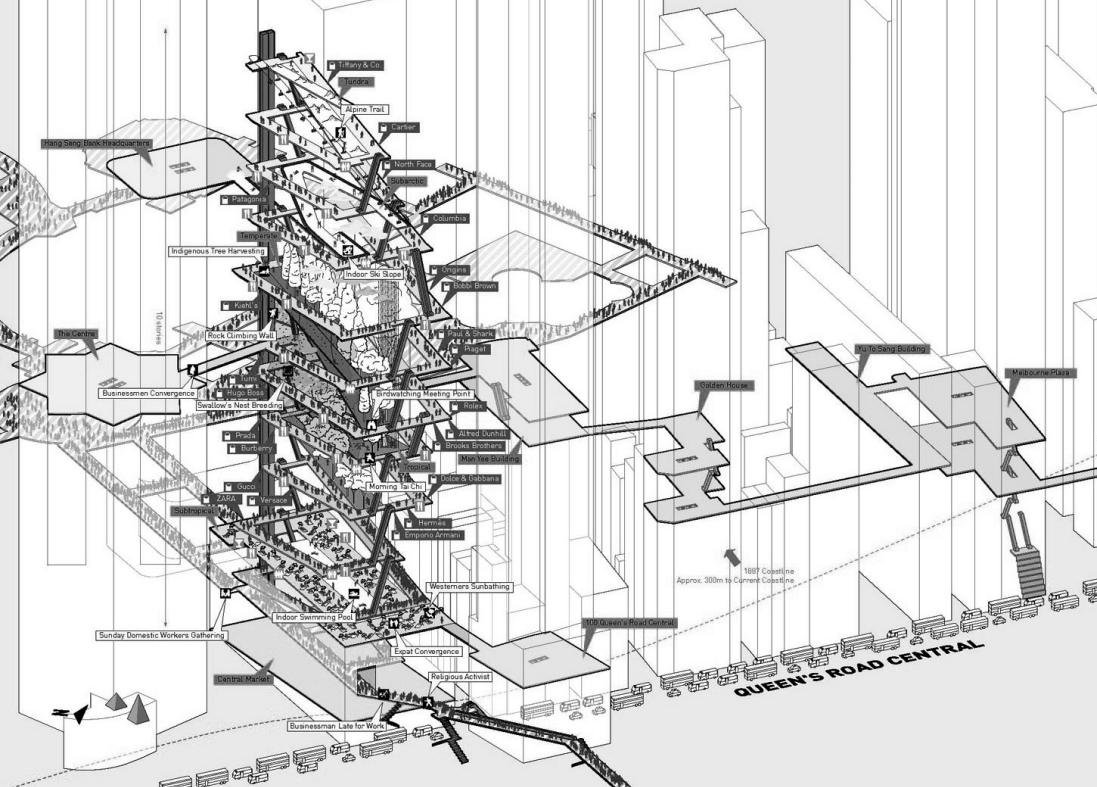
Η πρώτη κατηγορία αφορά σε έναν τρόπο απεικόνισης της ιδέας της αρχιτεκτονικής ως επέκταση της ανθρώπινης ζωής, σχεδιάζοντας λεπτομέρειες των στοιχείων που περιβάλλοντος του κτηρίου υπό μελέτη. Μερικά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας είναι το *Cities without Ground: A Hong Kong Guidebook*, των Adam Frampton, Jonathan D. Solomon & Clara Wong (2012) που απεικονίζει τα δίκτυα κυκλοφορίας του Χονγκ Κονγκ. [Εικόνες 11 & 12] Χαρακτηριστικά, το Χονγκ Κονγκ θεωρείται ως μια πόλη χωρίς έδαφος. Αυτό ισχύει τόσο φυσικά, εφόσον η πόλη είναι χτισμένη σε απότομες πλαγιές με αποτέλεσμα να μην έχει επίπεδο εδάφους, όσο και πολιτισμικά αφού δεν υπάρχει η έννοια του εδάφους. Η πυκνότητα εξαφανίζει το σχήμα-εδάφους στην πόλη και με τη σειρά της επαναπροσδιορίζει τις χωρικές σχέσεις του δημόσιου με τον ιδιωτικό χώρο. Η αντίληψη της απόστασης και του χρόνου διαστρεβλώνεται μέσω συμπαγών δικτύων υποδομών πεζών, δημόσιων μεταφορών και φυσικής τοπογραφίας του αστικού χώρου. Αντίστοιχα, χωρίς έδαφος δεν μπορεί να υπάρξει ούτε σχήμα. Στην πραγματικότητα, το Χονγκ Κονγκ δεν διαθέτει καμία από τις παραδοσιακές σχέσεις σχήματος-εδάφους που διαμορφώνουν τον αστικό χώρο, δηλαδή άξονα, όριο, κέντρο, ακόμη και ιστό.

Το έργο *Cities Without Ground* διερευνά αυτή την κατάσταση χαρτογραφώντας τρισδιάστατα δίκτυα κυκλοφορίας που ενώνουν εμπορικά κέντρα, σιδηροδρομικούς σταθμούς, κόμβους μέσω μαζικής μεταφοράς, δημόσια πάρκα και ιδιωτικά λόμπι ως μια σειρά χωρικών μοντέλων και σχεδίων. Τα δίκτυα αυτά, αν και χτίστηκαν αποσπασματικά, ανήκουν σε διαφορετικούς δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς γειτνιάζοντας με διαφορετικά προγράμματα και χρήσεις. Έτσι σχηματίζουν έναν συνεχή χώρο ποικίλων περιβαλλόντων που λειτουργεί ως θεμελιώδης δημόσιος χώρος για την πόλη. Η ανάδειξη των εμπορικών κέντρων ως κοινωνικός χώρος για τους πολίτες και όχι δημιουργημένος για το παγκόσμιο κεφάλαιο, είναι μία συνθήκη η οποία δεν παρουσιάζεται συχνά. Αυτό το συνεχές δίκτυο και τα μικροκλίματα θερμοκρασίας, υγρασίας,

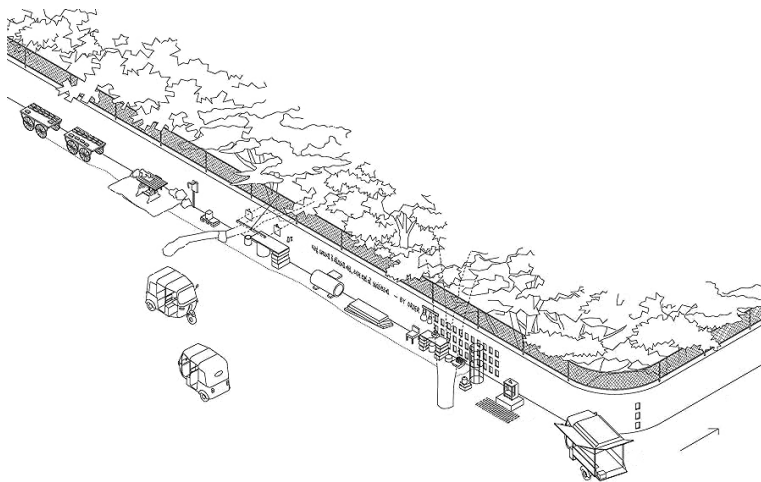
θορύβου και οσμών που το χαρακτηρίζουν, αποτελούν μια εντελώς νέα μορφή αστικής χωρικής ιεραρχίας. Η σχέση μεταξύ των εμπορικών κέντρων και της θερμοκρασίας του αέρα, για παράδειγμα, υποδηλώνει αρχιτεκτονικές προεκτάσεις στην κυκλοφορία και στη διαφοροποίηση των χώρων, όπου οι πεζοί κινούνται αυθόρμητα, διαγράφοντας τις δικές τους πορείες στον χώρο. Η συγκέντρωση σωματιδίων στον αέρα είναι τόσο λογική όσο και αντιφατική. Ο εξωτερικός αέρας είναι πιο μολυσμένος, ενώ ο αέρας στα εμπορικά κέντρα είναι υψηλότερης ποιότητας και πιο καθαρός από αυτόν που γειτνιάζει με μικρο-καταστήματα λιανικής πώλησης χαμηλότερης αξίας. Οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, ενώ είναι σημαντικά πιο δροσεροί από τους τερματικούς σταθμούς λεωφορείων, έχουν μέτρια καθαρότερο αέρα. Τα όρια που καθορίζονται από τον ήχο ή την οσμή, για παράδειγμα ένας δρόμος με πωλητές λουλουδιών ή πτηνοτρόφους ή ένα τεχνητά αρωματισμένο εμπορικό κέντρο μπορούν, τελικά, να παρέχουν πιο ουσιαστικά χωρικά όρια από ό,τι ένα έδαφος. Ενώ ο χώρος στην πόλη μπορεί να είναι συνεχής, η διαφορά της θερμοκρασίας ή της έντασης των σωματιδίων του αέρα αποδεικνύουν ότι τα περιβάλλοντα αυτά απέχουν πολύ από το να είναι ισάξια.²³

²³

Adam Frampton, Clara Wong και Jonathan D. Solomon, *"Cities Without Ground"*, τελευταία πρόσβαση: 7 Ιανουαρίου, 2023, <http://citieswithoutground.com/>

εικόνα 12: *Cities Without Ground: A Hong Kong Guidebook*, υπερυψωμένοι διάδρομοι στο Queen's Road Central.

εικόνα 13: Niklas Fanelas, Marius Helten, Björn Martenson & Leonard Wertgen στο *Architecture Reading Aid Ahmedabad* το παράδειγμα του Outer Wall, σελ.15.

Στο βιβλίο *Architecture Reading Aid Ahmedabad*, οι Niklas Fanelso, Marius Helten, Björn Martenson & Leonard Wertgen (2015), βλέπουν την πόλη μέσα από μία διαφορετική οπτική, καταγράφοντας τις χωρικές πρακτικές στο Αχμενταμπάντ. [εικόνα 13] Η ινδική πόλη Αχμενταμπάντ διαθέτει μεγάλη ποικιλία έργων, συμπεριλαμβανομένων και έργων των Le Corbusier, Luis Kahn, Charles Correa και Balkrishna Doshi, όπου όλα αποσκοπούν σε μια αρχιτεκτονική της καθημερινότητας όπου οι δραστηριότητες του φαγητού, της εργασίας, της κατανάλωσης, του ύπνου και της προσευχής καταλαμβάνουν τον δημόσιο χώρο. Το *Architecture Reading Aid Ahmedabad* εισάγει τον αναγνώστη στο δομημένο περιβάλλον της μητρόπολης Αχμενταμπάντ χρησιμοποιώντας αξονομετρικά σχέδια καθώς και σύντομα κείμενα που παρέχουν τόσο το πολιτισμικό όσο και ιστορικό πλαίσιο της πόλης. Επομένως, χρησιμεύει ως ένας ιδιότυπος οδηγός για την αρχιτεκτονική της πόλης σε όλες τις μορφές της από τον μοντερνισμό μέχρι και τις άτυπες αστικές διευθετήσεις, που ξεφυτρώνουν αυθόρμητα σε δρόμους και πλατείες. Αποτελεί έναν προσιτό τρόπο αποκωδικοποίησης και εκτίμησης της πολυεσοδμίας στην Ινδία.24

24

Niklas Fanelso, Marius Helten, Björn Martenson και Leonard Wertgen, “*Architecture Reading Aid Ahmedabad*”, τελευταία πρόσβαση: 7 Ιανουαρίου, 2023, <https://ruby-press.com/shop/architecture-reading-aid-ahmedabad/>

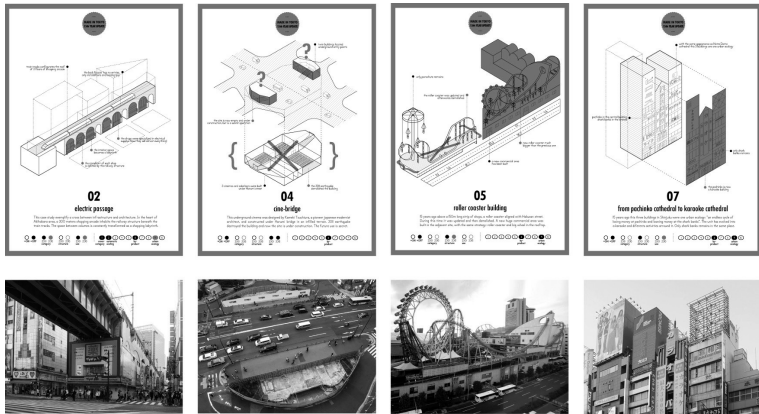
Η δεύτερη κατηγορία, εστιάζει σε σχέδια για την αρχιτεκτονική, όπου παρατηρούνται τρεις διαφορετικοί τύποι προσέγγισης. Η πρώτη προσέγγιση επικεντρώνεται στους τρόπους μετασχηματισμού των κτηρίων μέσω προσαρμογής ή ανακατασκευής, καθώς και στις χρήσεις ως συσκευή για την περιγραφή των ευρύτερων σχέσεων της αρχιτεκτονικής με εξωτερικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες όπως είναι η ταχεία αύξηση του πληθυσμού ή οι συνέπειες της βιομηχανικής παρακμής. Παράδειγμα αυτής της κατηγορίας είναι το *Made in Tokyo: 15th Year Update*, πειλοσυγκεκριμένα οι αναπαραστάσεις της Lys Villalba Rubio (2015–17). Η *υβριδική ταυτότητα* του αστικού χώρου του Τόκιο, που ορίζεται από τη μη τυποποιημένη και ανώνυμη αρχιτεκτονική, έγινε επίκεντρο παγκόσμιας προσοχής με τη δημοσίευση του *Made in Tokyo* από το Atelier Bow-Wow. [εικόνα 14] Το έργο αυτό προτείνει την επικαιροποίησή του, την εκ νέου λήψη του παλμού του Τόκιο μέσα από τις ίδιες εβδομήντα κατασκευές, επανεξετάζοντας τα κτήρια που είχαν καταγραφεί πριν από δεκαπέντε χρόνια από τους Kaijima, Kuroda και Tsukamoto. Με αυτόν τον τρόπο ξανασχεδιάζονται και επαναφωτογραφίζονται αυτά τα κτήρια συμπεριλαμβανομένης και της εξέλιξής τους, δηλαδή τις μεταβολές που υπέστησαν με το πέρασμα του χρόνου. Χρησιμοποιώντας τα συγκεκριμένα παραδείγματα (case studies), η συλλογή των έργων επιδιώκει να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο η πόλη έχει εξελιχθεί τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, δημιουργώντας μια συζήτηση σχετικά με τις οικονομικές, κοινωνικές, τεχνολογικές και τοπικές αλλαγές.²⁵

²⁵

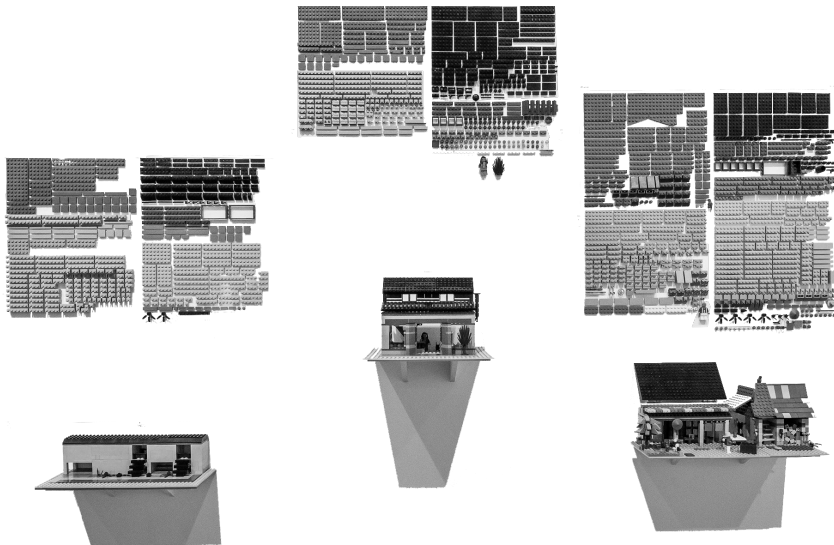
Lys Villalba, *“Made in Tokyo: 15th Year Update”*, τελευταία πρόσβαση: 7 Ιανουαρίου, 2023, <https://www.lysvillalba.net/Made-in-Tokyo-15th-Year-Update>

Η δεύτερη προσέγγιση, της ίδιας κατηγορίας, περιλαμβάνει την ανάπτυξη μοτίβων αρχιτεκτονικής και τοπίου συνδυασμένα ώστε να αποτελούν μια κοινή γλώσσα. Αυτό αποσκοπεί να αναδείξει το «Let's Make Kamiyama Landscape with Toy Blocks» του Hajime Ishikawa Laboratory στο Keio University SFC (2017) καταγράφοντας το τοπίο ενός αγροτικού χωριού, και υποδεικνύοντας τις διαφορετικές μορφές και έννοιες της σύγχρονης και της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής με διαφορετικά μοτίβα φτιαγμένα από παιχνίδια. **[ΕΙΚΟΝΑ 15]**

Τέλος, η τρίτη προσέγγιση αυτού του είδους είναι η ανταλλαγή γνώσεων σχετικά με τις τεχνικές κατασκευής μέσω της επεξήγησής τους με διαγραμματικό τρόπο.

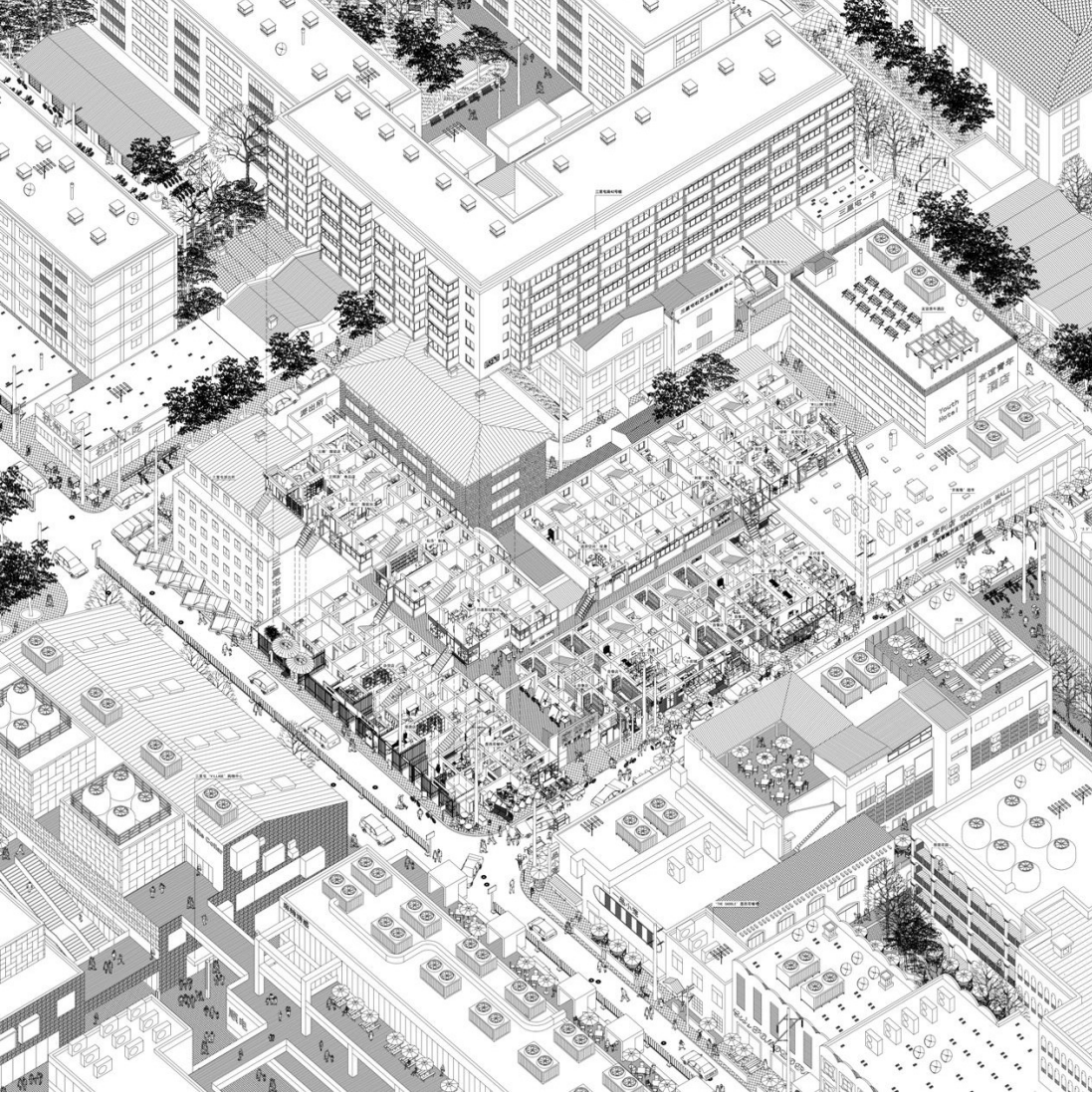

εικόνα 14: Lys Villalba, *Made in Tokyo: 15th Year Update*, μερικά από τα case studies που μελετήθηκαν.

εικόνα 15: Hajime Ishikawa Laboratory, *Let's Make Kamiyama Landscape with Toy Blocks*, 2017.

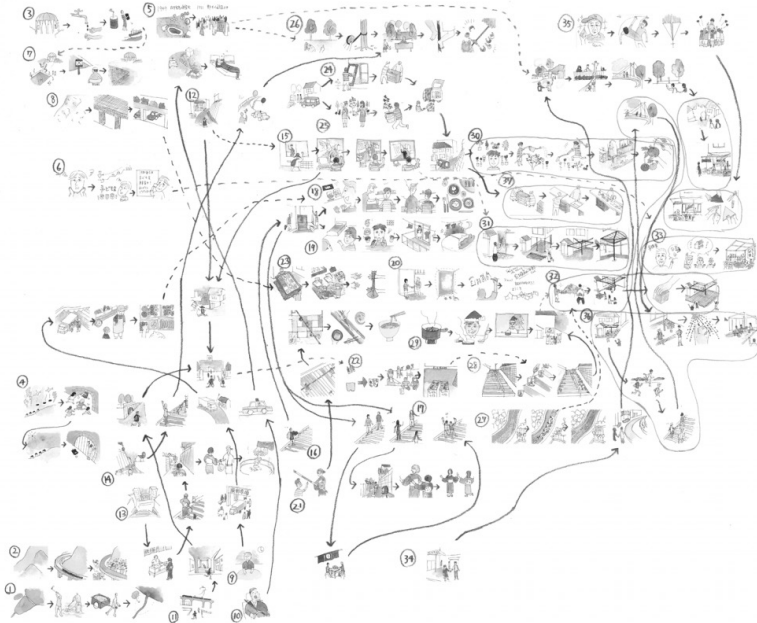
Σχέδια της τρίτης κατηγορίας απεικονίζουν αντικείμενα, εργαλεία και χώρους που εκφράζουν το πώς διαμορφώνεται ο τρόπος ζωής των ανθρώπων από διαφορετικά κλίματα, τοπογραφίες και πολιτισμούς. Παραδείγματα αυτής της κατηγορίας είναι, το *A Little Bit of Beijing: 798* των Drawing Architecture Studio (2013) το οποίο έχει τη μορφή εικονογραφημένου μυθιστορήματος αποτελούμενο από τρεις τόμους, (Sanlitun, 798 Art District και Nanluoguxiang) και θεματολογικά επικεντρώνεται στο σύγχρονο Πεκίνο. [εικόνα 16 & 17] Ουσιαστικά, αναπαριστά κτήρια με αξονομετρικά σχέδια, ώστε να αποκαλυφθεί ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι κατοικούν ή χρησιμοποιούν τα κτήρια. Μπορεί να περιγραφεί καλύτερα ως καταγραφή μιας χρονικής στιγμής της ζωής των κατοίκων αυτών των τριών περιοχών. Η ζωή κάθε περιοχής καταγράφεται μέσω της χρήσης αρχιτεκτονικών σχεδίων που εξερευνούν τις λεπτομέρειες στο εσωτερικό των κτηρίων παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ζουν, εργάζονται και επισκέπτονται αυτούς τους χώρους. Ένα ακόμη παράδειγμα είναι το *Flexible Sign posts to Coded Territories* του Florian Goldmann (2008–12) δείχνει την επανάληψη και την επικάλυψη των γκράφιτι στους δρόμους της Αθήνας. Το έργο αυτό επιδιώκει να μεταφέρει εικόνες της αρχιτεκτονικής στη μνήμη και στο μυαλό των ανθρώπων. [εικόνα 18]

εικόνα 17: Drawing Architecture Studio, *A Little Bit of Beijing*: 798, 2013.

Η τέταρτη και τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει σχέδια που ξεπερνούν το κτήριο για να ερευνήσουν καταστάσεις στο ευρύτερο τοπίο, είτε είναι φυσικό είτε ανθρωπογενές. Μερικά από αυτά τα σχέδια, θεματολογικά ασχολούνται με δίκτυα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το «Local Ecology Map of CASACO» του γραφείου Tomito (2014-) που περιγράφει τη ζωή σε μια κατοικημένη γειτονιά της Γιοκοχάμα, δίνοντας έμφαση στο λοφώδες ανάγλυφο που διαθέτει, και στην ανάπτυξή του με την πάροδο του χρόνου. [εικόνα 19] Αποτελεί χαρτογράφηση των καθημερινών σκηνών της πόλης με τοπογραφικούς και ιστορικούς άξονες. Αντίστοιχα άλλα σχέδια επικεντρώνονται στην τοπογραφία. Παράδειγμα αποτελεί η σειρά «Coupe!» της καλλιτέχνη Ένα Le Roi (2008) η οποία εισχωρεί βαθιά στη γη για να δείξει τη διεπαφή μεταξύ των γεωλογικών στρωμάτων και του περιβάλλοντος διαβίωσής των ανθρώπων. [εικόνα 20]

Η Αρχιτεκτονική Εθνογραφία είναι ένα εξελισσόμενο πεδίο και καθώς εξελίσσεται αναμένουμε να παράγει περισσότερους νέους τύπους σχεδίων που περιγράφουν διαφορετικούς κόσμους.

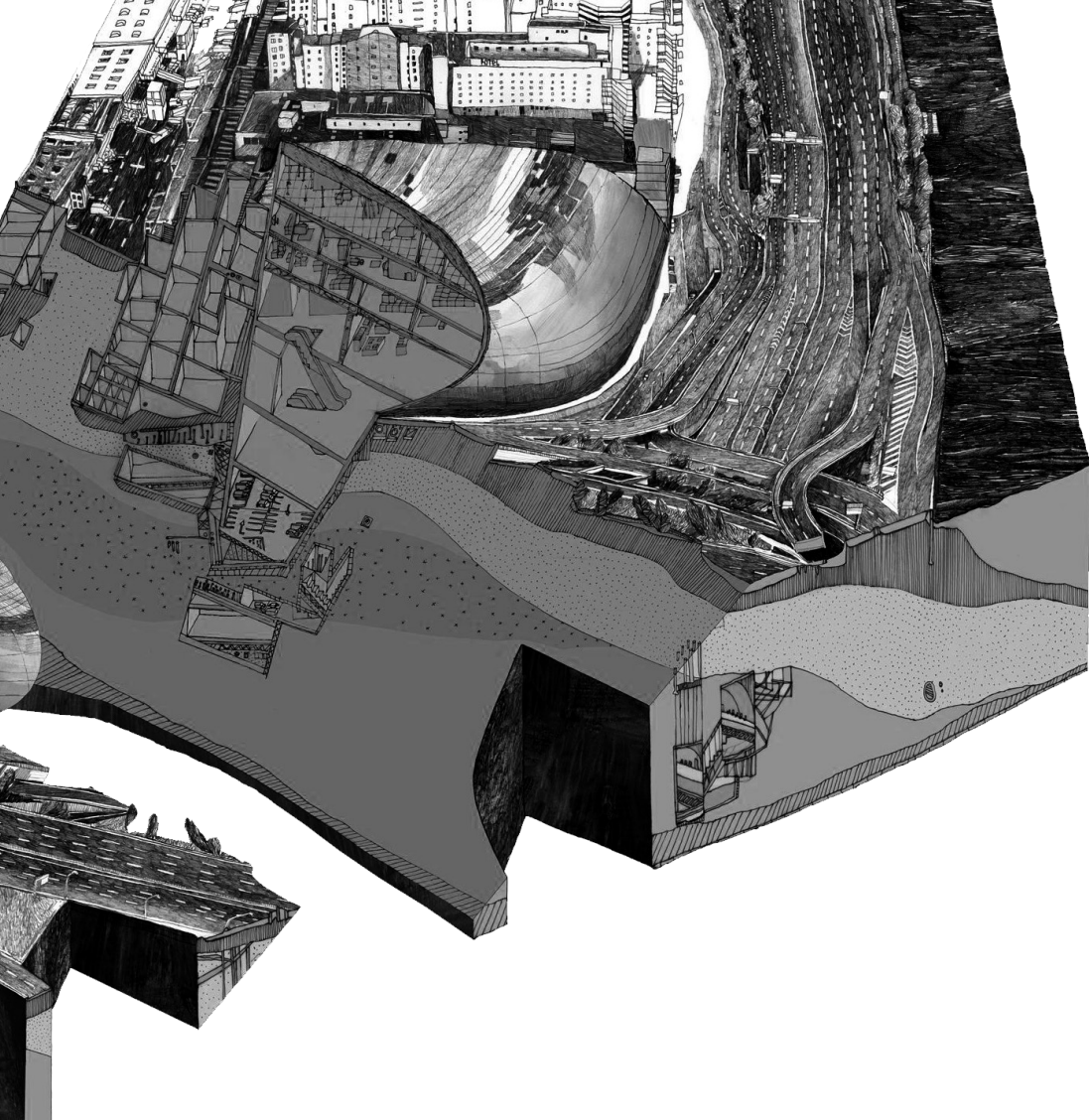
εικόνα 19: Tomito, *Local Ecology Map of CASACO*, 出来事の地図, Yokohama, 2016.
Χαρτογράφηση καθημερινών σκηνών της πόλης του λόφου σε τοπογραφικούς και ιστορικούς άξονες.

*Η έκθεση συγκεντρώνει σε έναν ενιαίο χώρο σαράντα δύο έρευνες που μεταφέρουν τις βαθιές αλλαγές που αναδιαμορφώνουν το περιβάλλον στο οποίο ζούμε, όπως το βλέπουμε από τη μοναδική οπτική γωνία των μεμονωμένων συγγραφέων τους. Βλέποντας αυτά τα έργα τώρα με τα μάτια μας, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τόσο τη σχέση της αρχιτεκτονικής με την κοινωνία όσο και τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στη βελτίωση της καθημερινότητάς μας. Η Αρχιτεκτονική Εθνογραφία, επανασυνδέοντας κομμάτια της σημερινής ασύνδετης κοινωνίας και ασκώντας κριτική από απόψεις τόσο εντός όσο και εκτός της αρχιτεκτονικής, μας επιτρέπει να μάθουμε πολλά πράγματα από τα σχέδια της εποχής μας. Καθώς ο κόσμος αντιμετωπίζει σημαντικές αλλαγές, ελπίζουμε ότι η έκθεση θα παρέχει μια πλατφόρμα για την επέκταση του λόγου γύρω από τις σχέσεις μεταξύ αρχιτεκτονικής και ανθρώπινης ζωής και να ενημερώσει ενεργά την ανάπτυξη αρχιτεκτονικών και αστικών θεωριών που θα συμβάλουν στο κοινό καλό, για όλο το ανθρώπινο γένος.*²⁶

–Momoyo Kaijima

²⁶

Momoyo Kaijima, “Learning from Architectural Ethnography”, στο *Architectural Ethnography*, επιμ. Momoyo Kaijima, Laurent Stalder, Yu Iseki (Ιαπωνία: TOTO Publishing, 2018).

εικόνα 20: Έβα Le Roi, *Coupé*, 2008.

Απόπειρα εθνογραφικής ανάλυσης μορφών στην Ήπειρο, το παράδειγμα των Σαρακατσαναίων

Ο άνθρωπος βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται με ποικίλους τρόπους. Συνεπώς, δέχεται ερεθίσματα από αυτό, τα οποία μέσω των αισθήσεων μετατρέπονται σε ατομική εμπειρία και γνώση. Ωστόσο, το κάθε άτομο χαρακτηριζόμενο από διαφορετικό πολιτιστικό και θρησκευτικό υπόβαθρο, παιδεία, φύλο και ψυχοσύνθεση προσδίδει αντίστοιχα ένα ιδιαίτερο νόημα στα προσλαμβάνοντα μηνύματα. Αυτές οι βασικές και προϋπάρχουσες δομές του ανθρώπινου νου αποτελούν τα αρχέτυπα. Επομένως, ο όρος αρχέτυπο, όπως προκύπτει από τη σύνθεση των όρων αρχή και τύπος, δηλώνει τον αρχικό, τον πρωταρχικό τύπο.

Τα αρχέτυπα ενεργοποιούνται από το μη συνειδητό νου και αναφέρονται στην ιδέα ενός αντικειμένου ή μιας έννοιας που έρχεται στο νου κατά τη διαδικασία ενεργοποίησής τους και όχι στο ίδιο το αντικείμενο με τη στενή έννοια του όρου. Έχουν την ιδιότητα να λειτουργού ως φορείς εικόνων, εμπειριών και συναισθημάτων, συμβόλων και εννοιών εκπεφρασμένων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, λειτουργώντας συχνά ως πρότυπα που κατευθύνουν την πράξη.²⁷ Τα αρχέτυπα είναι μορφές ά-χρονες, που δεν εξελίσσονται ανά τους αιώνες και συνήθως, ά-τυπες, δηλαδή δεν εμφανίζουν ποικιλία τύπων, τουλάχιστον σε ένα συγκεκριμένο τόπο.²⁸ Η υλικότητα τους επηρεάζει αποφασιστικά, αν και όχι αποκλειστικά, τις μορφές που προκύπτουν.²⁹

²⁷

Άννα Βασιλείου και Παναγιώτης Τσόγκας, *Συμβολισμός και Αρχιτεκτονική Δημιουργία* (Αθήνα: εκδόσεις Άγρα, 2013), 06.

²⁸

Γιώργος Τριανταφύλλου, *Αρχέτυπα: από τις καλύβες και τα μαντριά στη σύγχρονη τέχνη και αρχιτεκτονική* (Αθήνα: Κ. Αδάμ εκδοτική, 2010), https://issuu.com/30fyllou/docs/archetypa_part_1

²⁹

Μαρία Αρακαδάκη, *Διαχρονική Προσέγγιση Στην Αρχιτεκτονική Του Ελληνικού Χώρου. Τυπολογία - Συγκριτική Μορφολογία* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μάρτιος 2023).

Ος αρχέτυπο μελετάτε και η σαρακατσάνικη στάνη όπου βρίσκεται στο Γυφτόκαμπο, Ιωαννίνων και ανήκει στο Δημοτικό Διαμέρισμα Σκαμνελίου, σε έκταση περίπου είκοσι στρεμμάτων δημόσιου δάσους. Παραχωρήθηκε κατά χρήση στην Αδελφότητα Σαρακατσαναίων Ηπείρου από το Υπουργείο Γεωργίας όπου εκεί κατασκευάστηκε ένα σύμπλεγμα που προσπαθεί να αποδώσει όσο γίνεται πιο πιστά το περιβάλλον της σαρακατσάνικης ζωής. Θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ζωής αυτής ήταν η νομαδική κτηνοτροφία, που υπαγόρευε τις μετακινήσεις των Σαρακατσαναίων από τους ορεινούς όγκους της Πίνδου στις πεδιάδες των νομών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Ο διασκορπισμός των Σαρακατσάνων έγινε κυρίως τον 18ο αιώνα, επί Τουρκοκρατίας.³⁰ Ωστόσο, κατά την διάρκεια της αστικοποίησης και στην προσπάθεια που έκαναν οι Σαρακατσάνοι να αφομοιωθούν από την περιρρέουσα κοινωνία αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα. Κυρίως στην περιοχή του Ζαγορίου η ενσωμάτωση τους έγινε σταδιακά με ορισμένες οικογένειες να έχουν ενταχθεί στο κοινωνικό πλαίσιο της σύγχρονης αστικής ζωής.³¹

Οι περισσότερες στάνες και μαντριά στον ελλαδικό χώρο δημιουργήθηκαν λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής που επέβαλε τότε η κτηνοτροφία για την εύρεση νωπής τροφής για τα κοπάδια. Οι βιοκλιματικές συνθήκες υποχρέωναν τους ποιμένες να μεταφέρουν τα κοπάδια τους δυο φορές το χρόνο: το φθινόπωρο από τα βουνά στα χειμαδιά (τόπος σε πεδινές περιοχές) και την άνοιξη το αντίστροφο.³² Οι ανάγκες που προέκυπταν είναι η προστασία από την αλλαγή των καιρικών φαινομένων, καθώς και η μη μονιμότητα της κατασκευής λόγω των συνεχών

30

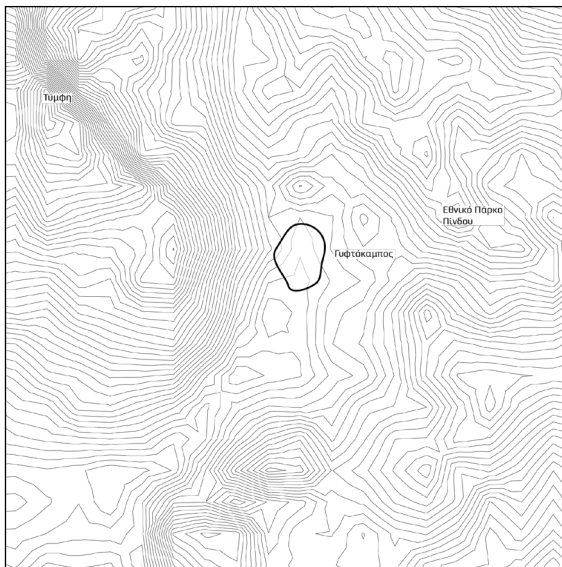
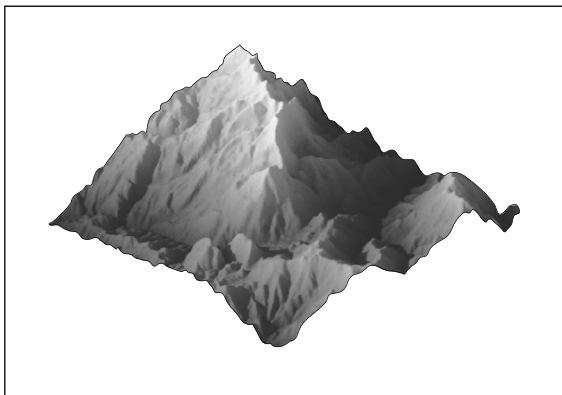
Νίκος Ζυγογιάννης, *"Ιχνηλατώντας τις ρίζες της Σαρακατσάνικης παράδοσης"*, Υπαιθρος, Ιούλιος 2017, <https://www.ypaidros.gr/ixnilatontas-rizes-sarakatsanikis-paradosis/>

31

"Γυφτόκαμπος-Σαρακατσάνικη Στάνη", iZaGori.gr, <https://izagori.gr/land/institutions/>

32

Γιώργος Τριανταφύλλου, 2010, *"Αρχέτυπα: από τις καλύβες και τα μαντριά στη σύγχρονη τέχνη και αρχιτεκτονική"*, εκδ. Κ. Adam, Αθήνα.

εικόνα 21: Αξονομετρικό περιοχής ενδιαφέροντος, Τύμφη-Σκαμνέλι, Γυφτόκαμπος.

εικόνα 22: Τοπογραφικός χάρτης περιοχής.

μετακινήσεων. [εικόνα 21 & 22] Οι περιορισμοί της διαθεσιμότητας δομικών υλικών και η περιορισμένη οικονομική ικανότητα συνέλαβαν στην δημιουργία αυτών των δομών. Οι στάνες ξεκίνησαν αρχικά με στόχο να προφυλάσσουν, κυρίως, τα αγροτικά ζώα και να φιλοξενούν το βοσκό. Ωστόσο, με τον καιρό μεγάλωναν οι ανάγκες στέγασης, πλήθυναν οι λειτουργίες χρήσης, μετατρέπονταν σε μονιμότερες κατασκευές. Ακόμα, λόγω των διαφορετικών κλιματικών συνθηκών, ανάγλυφου, διαθέσιμων δομικών υλικών, αυτές οι κατασκευές έχουν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα από τόπο σε τόπο, ενώ έχουν προκύψει στον ελλαδικό χώρο για φαινομενικά τον ίδιο σκοπό, την κτηνοτροφία. Το ιδιαίτερο στοιχείο αυτών των κατασκευών είναι ότι δεν παρέμεναν στατικές και απαράλλακτες στο χρόνο, αλλά εξελίσσονται με το τοπίο γύρω τους, με τα εκάστοτε διαθέσιμα υλικά, με τη βαρύτητα χρήσης τους. Τμήματα που ανακατασκευάζονται με νέα υλικά, πρόσθεση χώρων για την εξυπηρέτηση περισσότερων αναγκών ή ακόμη και εγκατάλειψη λόγω απουσίας αναγκών, τα μαντριά μεταβάλλονται συνεχώς σαν ζωντανοί οργανισμοί, σαν και το ίδιο το τοπίο που τα περικλείει. ³³

Οι κατασκευές των Σαρακατσάνων επιβίωσαν για όσο διάστημα επιβίωνε ο νομαδικός τρόπος ζωής τους. Πιο αναλυτικά, η «κλαδόπλεκτη οικοδομική» των Σαρακατσάνων βασιζόταν στην κατασκευαστική διαίσθηση και στις εμπειρικές γνώσεις. Βασικά κριτήρια επιλογής για την πραγμάτωση των κατασκευών ήταν ο περιορισμένος χρόνος κατασκευής, η μικρή διάρκεια ζωής εξαιτίας της προσωρινής εγκατάστασης, τα διαθέσιμα υλικά, οι κλιματολογικές συνθήκες στους ορεινούς όγκους όπου διέμεναν, οι λειτουργικές ανάγκες και τέλος, οι ισχυροί εθιμικοί κανόνες. Οι απαιτήσεις χρήσης περιλάμβαναν όχι μόνο τους χώρους

³³

Πελαγία Ζωή Κουκιούμη, *“Η αξιολόγηση της εξέλιξης της αρχιτεκτονικής των έργων υποδομής και οι επιπτώσεις τους στα λιβαδικά τοπία”* (μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Δασολογίας και Φυσιικού Περιβάλλοντος, Τμήμα Λιβαδοπονίας και Βιολογίας Αγρίας Ζωής και Γλυκών Υδάτων, Εργαστήριο Λιβαδικής Οικολογίας, 2014), πρόσβαση στις 8 Ιουνίου 2023, <http://ikee.lib.auth.gr/record/135344/files/GRI-2014-13330.pdf>

κατοικίας, αλλά και άλλες συμπληρωματικές εγκαταστάσεις για τα ζώα.

Η περιοδική τους εγκατάσταση στα ορεινά βοσκοτόπια συναρτήθηκε με το «τσελιγκάτο» (συνήθως αποτελούσε μία πατριά), ένα ιδιαίτερο σύστημα κοινωνικής και οικονομικής συγκρότησης. Το τσελιγκάτο αποτελούσε μια ομάδα οικογενειών με προστατευτικό και αλληλέγγυο χαρακτήρα, που εκμεταλλεύονταν «συνεταιριστικά» τα προϊόντα παραγωγής των ποιμένων, όπου κύτταρο της ποιμενικής αυτής κοινωνίας ήταν το κονάκι. Η τυπολογική προσέγγισή του αναφέρεται περισσότερο σε ένα σύνολο χαρακτηριστικών, τα οποία χαρακτηρίζουν ομοειδείς κατασκευές, ως χωρικές εκδηλώσεις κοινών γενετικών αρχών και ιδεών. Η σαρακατσάνικη καλύβα ονομάζεται κονάκι. Διακρίνονται δύο τύποι, οι οποίοι αναφέρονται σε κατασκευές με ομοειδή μορφικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά: πρώτων επισημαίνεται το στρογγυλό ή κυκλικό καλύβι, το οποίο καταλήγει σε κωνικό θόλο και δεύτερον η παραλληλόγραμμη καλύβα με δίριχτη στέγη.

Τα δύο βασικά κατασκευαστικά στοιχεία που συνθέτουν τη κυκλική καλύβα είναι το στεφάνι, το οποίο εξασφαλίζει την ισορροπία και τη στερεότητα της όλης κατασκευής και ο σκελετός που πραγματοποιείται από πλεγμένα κλαδιά. Στην ήδη οριοθετημένη κυκλική κάτοψη της καλύβας στηρίζονται κάθετα στοιχεία (μπουχτάρια ή μπηχτάρια), τα οποία θα αποτελέσουν τα εξωτερικά της τοιχώματα. Η κάλυψη με τον κωνικό θόλο επιτυγχάνεται με την «κατσούλα», μια σύνθετη κατασκευή η οποία αποτελείται από το στεφάνι και πλέγμα ακτινωτών κλαδιών. Στη συνέχεια η «κατσούλα» τοποθετείται με μια μακριά ξύλινη φούρκα στο κέντρο της καλύβας, απ' όπου συνδέονται οι ακτινωτές κλάδοι της στεφάνης με τους πασσάλους του σκελετού. Ακολουθεί η ολοκλήρωση του δομικού σκελετού και η στερέωσή του με οριζόντιες ζώνες λεπτών κλαδιών. Πρόκειται για μεγάλα αλληλένδετα στεφάνια από τη βάση ως την κορυφή του κτίσματος. Τελικό στάδιο της κατασκευής είναι η πλήρωσή του με διάφορα φυλλώματα, βρίζα, κλαδιά και στρώσεις από θάμνους με φυσικά δεσίματα σε δύο στρώσεις, από το έδαφος προς την κορυφή.

Αν στο επίπεδο της τεχνικής συναρτήθηκε με τις τεχνικές της ύφανσης (ιδιαίτερα της καλαθοπλεκτικής ή ψαθοπλεκτικής), το νοητικό υποστήριγμα θα μπορούσε να αναζητηθεί στην κατασκευή ενός καλαθιού. Το στερέωμα των στημονιών στον «σταυρό» της βάσης, το γύρισμα και η ολοκλήρωση του πάτου, το πλέξιμο του στεφανιού και του σώματός του αποτελούν τα βασικά στάδια μιας κλαδόπλεκτης κατασκευής. [Εικόνα 23]

Η παραλληλόγραμμη καλύβα με δίριχτη στέγη αποτελεί τον δεύτερο τύπο της σαρακατσάνικης αρχιτεκτονικής, ο οποίος χρησιμοποιούνταν είτε ως αποθήκη, είτε παριελάμβανε μια σειρά άλλων λειτουργιών όπως μαντρί, στάβλο, σχολείο, τυροκομείο (μπαντζός) αλλά και για ποικίλες καθημερινές χρήσεις. Είναι μια πολύπλοκη κατασκευή με ορθογώνια κάτοψη, κάθετα τοιχώματα και δίριχτη στέγη. Ο τύπος αυτός χαράσσεται στο έδαφος σύμφωνα με τις επιθυμητές διαστάσεις και οριοθετείται με την τοποθέτηση «φουρκών», υποστυλωμάτων στις τέσσερις γωνίες και στο μέσο των μικρότερων πλευρών. Ανάλογα με το μέγεθος της εμπλουτίζεται με περισσότερα στοιχεία. Ο υπόλοιπος σκελετός συναρμολογείται είτε με την τοποθέτηση κορμού στις δύο ψηλότερες κεντρικές φούρκες των στενών πλευρών, ο οποίος θα διαμορφώσει την δίριχτη στέγη, είτε τη συμπλήρωση του σκελετού με την τοποθέτηση σειράς κορμών ώστε να σχηματίζουν ένα ορθογώνιο παράλληλο με την οριοθετημένη κάτοψη. Ακόμη επιτυγχάνεται με τη διαμόρφωση της στέγης (χρήση αετωμάτων) και τον εμπλουτισμό του «χωροδικτύωματος» με σειρά οριζόντιων στοιχείων. Η δίριχτη στέγη, ως πρόχειρο υφαντό στέγαστρο για τη διανυκτέρευση του καρβανιού των νομάδων κατά τη διάρκεια της πορείας από τα χειμαδιά στα ορεινά και αντίστροφα, αναγνωρίζεται επίσης σε μια άλλη εφήμερη κατασκευή, την «τσιατούρα», ένα υφασμάτινο στέγαστρο ή σκηνή.³⁴

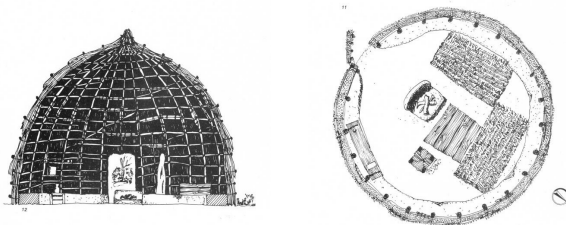
Η εξέλιξη της ανθρώπινης κατοικίας, από την κυκλική στην

³⁴

Λάζαρος Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα Σαρακατσαναίων και Βλάχων*, 2η εκδ. (Λάρισα: εκδόσεις Έλλα, 2005).

ορθογώνια καλύβα, όπως αναγνωρίζεται από τα ανασκαφικά ευρήματα, τη στρωματογραφία, τις εθνογραφικές και ανθρωπολογικές παρατηρήσεις και τη θεωρία της αρχιτεκτονικής έχει αποτελέσει πεδίο διαφορετικών και πολλές φορές αντικρουόμενων θέσεων.³⁵

Η αρχαιολογική και εθνογραφική προσέγγιση της αρχιτεκτονικής των Σαρακατσάνων συνδέει τα αποσπασματικά, συνήθως, υλικά κατάλοιπα με ερμηνείες που αφορούν τις έννοιες της πολιτιστικής αλλαγής ή της χρήσης. Επίσης, η κατανόηση της σχέσης της αρχιτεκτονικής, του περιβάλλοντος και των πολιτισμικών παραγόντων επιτυγχάνεται μέσα από περιπτωσιολογικές μελέτες πειραματικής αρχαιολογίας.³⁶ Η πειραματική εφαρμογή, ως άσκηση ανασκαφικής τεκμηρίωσης, προσδιόρισε παράλληλα με τη σημασία καταγραφής και ερμηνείας συγκεκριμένων κατασκευαστικών λεπτομερειών, την ανάγκη μιας διεπιστημονικής ερμηνείας των ζητημάτων της τυπολογίας, καθώς δεν συνιστούν πάντα ζητήματα κάποιας πολιτιστικής αλλαγής ή παράδοσης αλλά και υλικές πραγματώσεις συγκεκριμένων τεχνικών λύσεων.³⁷

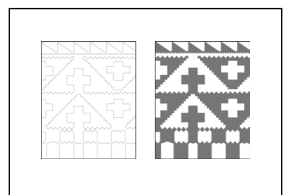
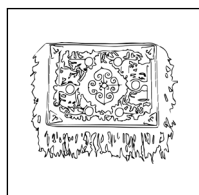
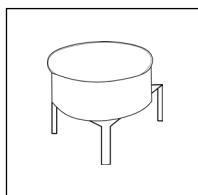
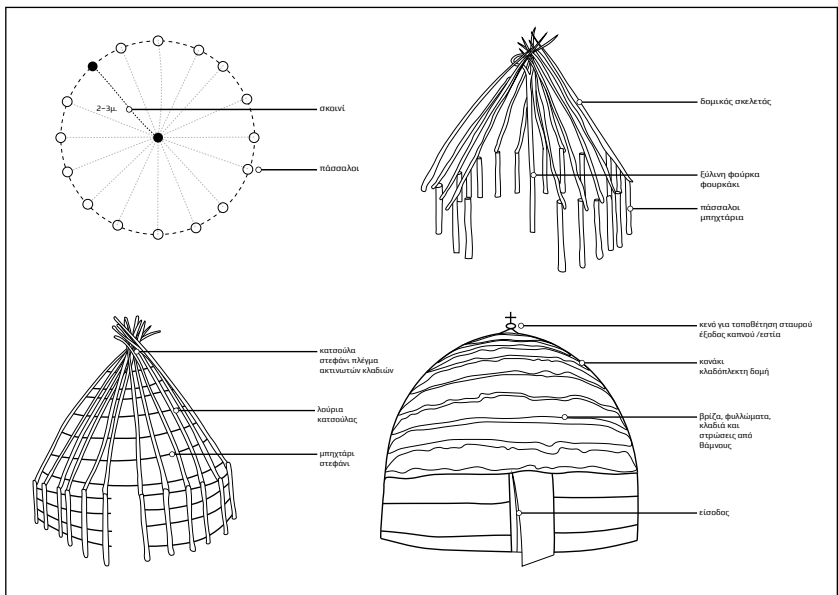

εικόνα 23: Σχέδια του εσωτερικού μιας Σαρακατσάνικης καλύβας σε τομή και κάτοψη.

³⁵ Αγγελική Χατζημιχάλη, *ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ*, (2ος τόμος) (Αθήνα: Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, 2010).

³⁶ “Πειραματική αρχαιολογία”, ARTEX, τελευταία πρόσβαση: Απρίλιος 29, 2023, <https://artextiles.org>

³⁷ Μάνος Μικελάκης, “Η εφήμερη Αρχιτεκτονική των νομάδων στα Οικομυσειά των Βαλκανίων”, διαδικτυακή δημοσίευση, Αύγουστος 1, 2012, https://sarakatsanoi.blogspot.com/2012/08/blog-post_1.html

εικόνα 24: Απεικονίσεις από τη χάραξη με σχοινί δομικό σύστημα, χάρτωμα (δέσιμο όλου του σκελετού), σάλωμα (σκέπασμα του σκελετού), πυρωστιά, βελέτζα και μοτίβο διακόσμου υφαντών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Εν είδει συμπερασμάτων

Οι προσπάθειες ερμηνείας και επεξήγησης του χώρου ποιικίλουν. Αρχικά η θεωρία του Lefebvre για τον χώρο, η οποία συνενώνει τον φυσικό, τον πνευματικό και τον κοινωνικό χώρο ή αυτό που ο ίδιος αποκαλεί το αντιληπτό, το νοητό και το βιωμένο, αποτελεί βασική συνθήκη που επηρέασε και άλλους φιλοσόφους. Αντίστοιχα ο Soja προτείνει να θεωρηθεί ο Πρώτος Χώρος ως ο χώρος εκείνος όπου συμπυκνώνεται η υλικότητα, ενώ ο Δεύτερος Χώρος να αποτελεί τον χώρο του ιδεώδους και του φαντασιακού. Με αποτέλεσμα, ο *Τρίτος Χώρος* να είναι το πεδίο εκείνο όπου συνυπάρχουν και αλληλοεπιδρούν το πραγματικό με το φανταστικό, προβάλλοντας ένα νέο τρόπο αποκρυπτογράφησης της χωρικής φαντασίας. Ακόμη η θεωρία του Bhabha αντίστοιχα διαφοροποιείται, προτείνοντας τον ενδιάμεσο χώρο της πολιτιστικής συνάντησης στον οποίο ο αποικιστής (υποκείμενο) και ο αποικισμένος (αντικείμενο) διαπραγματεύονται, με αποτέλεσμα την παράγωγη *υβριδικότητας*. Αυτός ο τύπος του πολιτισμού ανατρέπει την αποικιακή κυριαρχία αποδομώντας την ουσιοκρατική *ταντότητα* και τη δυαδική αντίθεση του αποικιστή και αποικισμένου. Επομένως, ο *Τρίτος Χώρος* υπό την οπτική του Bhabha εμφανίζεται ως ο χώρος της ενεργητικής παρέμβασης. Δομείται με αφετηρία το -περα (beyond), που αρθρώνεται στη σφαίρα του περιθωρίου και τις κοινωνικές περιθωριοποίησης. Η διεθνής κουλτούρα που προτείνει ο Bhabha βασίζεται στην εγγραφή και άρθρωση πολιτισμικών *υβριδισμών* και αφηγήσεων.

Αναφορικά με την εθνογραφία ως μέθοδο, μία διαδικασία συνήθως αρκετά χρονοβόρα, τα δεδομένα που προκύπτουν από την εκάστοτε ανάλυση, αποσκοπούν στην ευρύτερη κατανόηση και καταγραφή των χαρακτηριστικών διαφόρων ομάδων. Αντίστοιχα όπως παρουσιάστηκε από το Ιαπωνικό Περίπτερο στην Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής της Βενετίας, αναδείχθηκαν κατηγορίες και τρόποι αναπαράστασης των δεδομένων

που συλλέγονται από μία εθνογραφική έρευνα. Αποσκοπώντας να χρησιμοποιηθούν και να ενσωματωθούν στον σχεδιασμό, ορίζοντας την εθνογραφική ανάλυση ως βασικόδιαγραμματικό μέσο.

Συνεπώς, το ερώτημα που τίθεται, μέσα από την παρούσα ερευνητική εργασία σχετίζεται με τους τρόπους ενσωμάτωσης των θεωριών του *Τρίτου Χώρου*, της *μετάφρασης* και του *υβριδισμού* στη μελέτη ή καταγραφή διάφορων πολιτισμικών ομάδων, όπως οι Σαρακατσάνοι της Ηπείρου. Όπως αναφέρθηκε οι Σαρακατσάνοι υπήρξαν μία ιδιαίτερα στενή νομαδική κοινωνική ομάδα στην οποία δεν υπήρχε τρόπος να συμμετέχει κάποιος εξωτερικός παρατηρητής. Ο *Τρίτος Χώρος* που δημιουργείται από την αλληλεπίδραση των Σαρακατσάνων με τις υπόλοιπες κοινωνίες αφορούσε, αρχικά, έναν ενδιάμεσο χώρο μετάβασης του ενός πολιτισμού στον άλλον. Η προσέγγιση της πολιτισμικής *μετάφρασης* αφορά μία επικρατούσα κουλτούρα έναντι μιας άλλης. Το γεγονός ότι οι Σαρακατσάνοι αφομοιώθηκαν από τις κοινωνίες μέσα στις οποίες ενσωματώθηκαν, διατηρώντας τα περισσότερα έθιμά τους, προκύπτει ότι συνέταξαν ένα κοινό λεξιλόγιο που τους επέτρεπε να έρχονται σε επαφή με την υπόλοιπη κοινωνία. Ένα *υβριδικό* λεξιλόγιο που τελικά περιγράφει έναν *Τρίτο Χώρο*. Αντιθέτως, παραθέτοντας το παράδειγμα των τσιγγάνων που αντιστοίχως αποτελούν μία πολιτισμική ομάδα, παρατηρείται ότι υπάρχει ένα σαφές όριο με την κοινωνία στην οποία βρίσκονται. Συνεχίζουν και αποτελούν μία κλειστή ομάδα ανθρώπων, που δεν έχουν αναπτύξει τον αντίστοιχο *Τρίτο Χώρο*. Οι τσιγγάνοι δεν προσάρμοζαν την ζωή τους στον χώρο αλλά τον χώρο στις συνθήκες της ζωής τους. Επομένως, οι Σαρακατσάνοι ενώ πλέον δεν έχουν κάποιο αυστηρό χωρικό όριο, συνεχίζουν να διαθέτουν τα χαρακτηριστικά τους.

Η εθνογραφική μέθοδος αναδεικνύει το δομημένο περιβάλλον ως ενεργό μέρος του πολιτισμού, καθώς οι άνθρωποι δεν κατοικούν απλώς σε κτίρια και χώρους αλλά προσδίδουν χαρακτηριστικά σε αυτούς. Η συγκεκριμένη έρευναεπιτρέπει την κατανόηση του υφιστάμενου περιβάλλοντος και του τρόπου οργάνωσής του, αλλά και τη σύλληψη του τρόπου με τον οποίο ο υφιστάμενος χώρος θα μπορούσε να αναδιοργανωθεί για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης ομάδας.³⁸

Καταληκτικά, η πορεία της ερευνητικής εργασίας προσπάθησε να αναδείξει πτυχές εφαρμογής της εθνογραφικής μελέτης στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Ωστόσο, ο στόχος της εθνογραφίας δεν έγκειται μόνο στο να αναπτύξει μια κατανόηση των πρακτικών και των αλληλεπιδράσεων, αλλά και στην σημασία αυτών των παρατηρήσεων στον πληθυσμό όπου μελετάται. Αξιοποιώντας μία ολοκληρωμένη έρευνα, θέτονται οι βάσεις για πιο συνολικές και συμπεριληπτικές αρχιτεκτονικές προτάσεις.

³⁸

Galen Cranz, *Ethnography for Designers*, 1η εκδ. (Νέα Υόρκη: Routledge, 2016), 13, 108.

Ευρετήριο όρων και κύριων ονομάτων

A

Adam Frampton 52
Atelier Bow-Wow 15, 42, 50, 58

B

Barney Warf 20
Beyond 31, 32, 79
Björn Martenson 57

C

Clara Wong 52

D

David Harvey 27
Doreen Barbara Massey 19, 31
Drawing Architecture Studio 62

E

Edward William Soja 19, 28, 29, 31, 79
Emic 37
Éva Le Roi 65

F

Florian Goldmann 62
Paul-Michel Foucault 28

G

Gaston Bachelard 27

H

Hajime Ishikawa Laboratory 59
Henri Lefebvre 23, 24, 25, 26, 28, 31, 79
Homi Kharshedji Bhabha 15, 19, 30, 31,
32, 33, 79
Hybridity 30

J

Jonathan D. Solomon 52

K

Keio University SFC 59
Kuroda 58

L

Laurent Stalder 50
Leonard Wertgen 57
Lys Villalba Rubio 58

M

Made in Tokyo 58
Marius Helten 57
Momoyo Kaiijima 50, 51
Minzokagu 44

N

Nihon no Minka 44
Niklas Fanelisa 57

O

Other 29

S

Santa Arias 20

T

Tomito 65

W

Wajiro Kon 44

Y

Yaichiro Yamaguchi 45

Yoshiharu Tsukamoto 42, 50, 58

Yu Iseki 50

Z

Zarina Hashmi 32, 33

A

Αρχέτυπο 69, 70

Αρχιτεκτονική 16, 25, 42, 50, 51, 52, 57,
58, 59, 62, 65, 67, 74, 75, 79

Ανώνυμη Αρχιτεκτονική 58

Δ

Δεύτερος Χώρος 28, 79

Διαφορά 26, 28, 30, 31, 32, 53

E

Έδαφος 52, 53, 73, 74

Εθνογραφία 15, 37, 38, 42, 44, 50, 51, 65,
67, 79, 81

Εμική προοπτική 37

Ετεροτοπίες 28

K

Καλύβα 73, 74

Καταστασιακοί 41

Κατσούλα 73

Κοινωνία του Θεάματος 41, 42

Κονάκι 73

Κώστας Μανωλίδης 40

Λ

Λαογραφικές Σπουδές 44

Λετριστές 41

Μ

Μετάφραση 15, 31, 32, 80

Μιμητισμός 30

Μπαντζός 74

Μπουχτάρι ή Μπηχτάρι 73

Ο

Όριο 25, 43, 52, 53, 75, 80

Χωρικά Όριο 53, 80

Π

Περιπλάνηση 41, 42

Πολιτισμός 15, 16, 19, 28, 30

Πολιτισμική Διαφορά 30

Πολιτισμική Ετερότητα 30, 31

Πρώτος Χώρος 28, 79

Σ

Σαρακατσάνοι 70, 72, 73, 74, 75, 80

Στάνη 70, 72

Τ

Τρίτος Χώρος 15, 19, 21, 26, 28, 30, 31,
32, 79, 80

Τσελιγκάτο 73

Τσιατούρα 74

Υ

Υβριδισμός 15, 30, 31, 56, 79, 80

Φ

Φούρκα 73, 74

Χ

Χάρτης 24, 25, 42, 45

Χεμαδιά 70, 74.

Χώρος 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 31, 32, 37, 40, 41, 42, 45, 52, 53, 58,
62, 67, 70, 72, 79, 80, 81

Ψ

Ψυχογεωγραφία 41

Κατάλογος Εικόνων

- εικόνα 01:** Zarina Hashmi, «Homes I Made / A Life in Nine Lines», 1997, χαρακτικά,
π: <https://www.galleriespace.com>
- εικόνα 02:** Zarina Hasmi, «These Cities bottled into the Wilderness», ξυλογραφίες, 2003,
π: <https://www.invaluable.com/auction-lot/zarina-these-cities-blotted-into-the-wilderness-a-83-c-d0343a7a89>
- εικόνα 03:** Διαγραμματικές αναπαραστάσεις.
- εικόνα 04:** Κώστας Μανωλίδης, Εδαφολόγιο, Το δέρμα της γης, π: http://edafologion.blogspot.com/2010/11/blog-post_3406.html
- εικόνα 05:** Χάρτης Ιαπωνίας με επισήμανση στην ευρύτερη περιοχή καταστροφής.
- εικόνα 06:** Διάγραμμα πληθυσμιακής κατανομής χωρίων.
- εικόνα 07:** Διαγράμματα περιοχών που καταστράφηκαν από τσουνάμι.
- εικόνα 08:** Σχέδιο του Wajiro Kon, π: <https://pen-online.com/culture/modernology-kon-wajiros-science-of-everyday-observation/>
- εικόνα 09:** Σχέδιο του Yaichiro Yamaguchi.
- εικόνα 10:** Momoyo Kaijima, σχέδιο έκθεσης για το Ιαπωνικό Περίπτερο, π: <https://drawingmatter.org/exhibitions/venice-biennale/>
- εικόνα 11:** Cities Without Ground: A Hong Kong Guidebook, Δυτική Kowloon, π: <http://citieswithoutground.com/>
- εικόνα 12:** Cities Without Ground: A Hong Kong Guidebook, Queen's Road Central, π: το ίδιο.
- εικόνα 13:** Architecture Reading Aid Ahmedabad, Outer Wall, π: <https://ruby-press.com/shop/architecture-reading-aid-ahmedabad/>
- εικόνα 14:** Lys Villalba, Made in Tokyo: 15th Year Update, π: <https://lysvillalba.net/Made-in-Tokyo-15th-Year-Update>
- εικόνα 15:** Hajime Ishikawa Laboratory, Let's Make Kamiyama Landscape with Toy Blocks,
π: <https://www.flickr.com/photos/83238921@N00/43599599414>
- εικόνα 16:** Drawing Architecture Studio, A Little Bit of Beijing: 798, π: <http://www.d-a-s.cn/en/projectdetail.php?currcategory=publication&page=6>
- εικόνα 17:** Drawing Architecture Studio, A Little Bit of Beijing: 798, 2013, π: το ίδιο.

εικόνα 18: Florian Goldmann, Flexible Sign posts to Coded Territories, π: <http://www.mottodistribution.com/shop/publishers/akv-berlin/flexible-signposts-to-coded-territories.html>

εικόνα 19: Local Ecology Map of CASACO, Tomito, π: <https://www.amppam.jp/page/3>

εικόνα 20: Ένα Le Roi, Coupe!, π: <http://www.eva-le-roi.com/index.php/project/coupe>

εικόνα 21: Αξονομετρικό περιοχής ενδιαφέροντος.

εικόνα 22: Τοπογραφικός χάρτης περιοχής.

εικόνα 23: Σχέδια του εσωτερικού μιας Σαρακατσάνικης καλύβας σε τομή και κάτοψη.
π: <https://docplayer.gr/42434865-Diahroniki-proseggisi-stin-arhitektoniki-toy-ellinikoy-horoy-tyrlogia-sygkritiki-morfologia.html>

εικόνα 24: Απεικονίσεις κατασκευής καλύβας και καθημερινών αντικειμένων.

Βιβλιογραφία

- Adair, J. (1984). The Hawthorne effect: A reconsideration of the methodological artifact. *Journal of Applied Psychology*, 69(2), 334-345.
- Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 1994.
- Bhandari, Nagendra Bahadur. "Homi K. Bhabha's Third Space Theory and Cultural Identity Today: A Critical Re-view" *Prithvi Academic Journal* 5, no. 1 (2022): 167-179. <https://www.nepjol.info/index.php/paj/article/view/45049>
- Cranz, Galen. *Ethnography for Designers*. 1η εκδ. Νέα Υόρκη: Routledge, 2016.
- Evangelidis, Basil. "Space and Time as Relations: The Theoretical Approach of Leibniz". *Philosophies* 3, no. 2 (2018): 9. <https://doi.org/10.3390/philosophies3020009>
- Fabrizi, Mariabruna. "Kon Wajiro's Archaeology of Present Times". SOCKSStudio. 2017. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. <https://socks-studio.com/2017/12/10/kon-wajiros-archaeology-of-present-times/>
- Fanelsa, Niklas, Marius Helten, Björn Martenson και Leonard Wertgen. "Architecture Reading Aid Ahmedabad". Τελευταία πρόσβαση: 7 Ιανουάριος, 2023. <https://ruby-press.com/shop/architecture-reading-aid-ahmedabad/>
- Frampton, Adam, Clara Wong και Jonathan D. Solomon. "Cities Without Ground". Τελευταία πρόσβαση: 7 Ιανουαρίου, 2023. <http://citieswithoutground.com/>
- Genz, Carolin και Diana Lucas-Drogan. "Decoding Mapping as Practice: An Interdisciplinary Approach in Architecture and Urban Anthropology" *Urban Ethnography Lab*. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. <https://urban-ethnography.com/methods/mappings/?fbclid=IwAR1-bvtfEk6AodGk9m1ldHPJcIlod0EyzMobRfATPBICXLBRIInQP-wEG0hFE>
- Hagin Mayer, Fanny. "The Yanagita Kunio Guide to the Japanese Folk Tale". Indiana University Press. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. <https://publish.iupress.indiana.edu/read/the-yanagita-kunio-guide-to-the-japanese-folk-tale/section/845d6b10-b29a-4f70-9095-44cbe21c81c7>
- Harvard University Graduate School of Design. "Architectural Ethnography: Atelier Bow-Wow, Department of Architecture, 17 January – 5 March 2017". Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. <https://www.gsd.harvard.edu/exhibition/architectural-ethnog->

- raphy-by-atelier-bow-wow/?fbclid=IwAR0n7MWTq5dhHwKX16UtReivdUqbJA8pEojz-8Faz_h0x3BDfx5mApengoRI
- Jumabhoy, Zehra. "Far from home". *Artforum*, Σεπτέμβριος 2019. <https://www.artforum.com/print/201907/zehra-jumabhoy-on-the-art-of-zarina-80522>
- Kajjima, Momoyo, Laurent Stalder και Yu Iseki, επιμ. Architectural Ethnography. TOTO Publishing, Ιαπωνία, April 2018. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. https://urban-design-reader.de/atrium-behaviorology/learning-from-architectural-ethnography?fbclid=IwAR1-qH4pIHly3Ag08Exjfm4ve8IzPUEIwvXWYBD2TORCgkGMN_DhEC-zIz5
- Kajjima, Momoyo. «Learning from Architectural Ethnography». Στο Architectural Ethnography, επιμέλεια από Momoyo Kajjima, Laurent Stalder, Yu Iseki. Ιαπωνία: TOTO Publishing, 2018. La Biennale di Venezia. «Freespace: Official Catalogue of the 16th International Architecture Exhibition». Βενετία: Marsilio Editori, 2018.
- Lefebvre, Henri, Donald Nicholson-Smith και David Harvey. *The Production of Space*. Οξφόρδη, Ηνωμένο Βασίλειο: Blackwell Publishing, 1991.
- Leleu, Clémence. "Modernology, Kon Wajiro's Science of Everyday Observation: Makeup, Beard Shape, the Organisation of Cupboards, and Meeting Places: All of These Details Decipher 1920s Tokyoites" Pen Online. 2010. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. <https://pen-online.com/culture/modernology-kon-wajiros-science-of-everyday-observation/?scrolled=2>.
- Mallgrave, Harry Francis. «The Return of Geometry.» Στο Modern Architectural Theory: A Historical Survey, 167-192. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Massey, Doreen. Space, Place, and Gender. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
- Sigler, Jennifer, Leah Whitman-Salkin, K. Michael Hays, Yoshiharu Tsukamoto, Momoyo Kajjima και Harvard University. Architectural Ethnography: Atelier Bow-Wow. Cambridge, MA: Harvard University Graduate School of Design, 2017.
- Soja, Edward. Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places. Οξφόρδη, Ηνωμένο Βασίλειο: Blackwell Publishers, 1996.
- Thomas, Helen. «Architectural Ethnography: Japan Pavilion June 2018 Venice Architecture Biennale 2018", Drawing Matter. June 2018. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου,

2023. https://drawingmatter.org/architectural-ethnography-japan-pavilion/?fbclid=IwAR1YDbagW6kgHJTA_Zi_sypA5wb-VfB7oq-gj3v-53LeNo5154mdtqKozpo.
- Tighe, Jennifer. "A Situationist Ethnography Has Its Own Distinct Methods - An Extract from The Beach Beneath the Street" Verso Books. Τελευταία πρόσβαση: 2 Ιανουαρίου, 2023. <https://www.versobooks.com/blogs/1968-a-situationist-ethnography-has-its-own-distinct-methods-an-extract-from-the-beach-beneath-the-street>
- Traganou, Jilly και Kuroishi Izumi. "Design and Disaster: Kon Wajiro'sModemologio". 2014: 4-5.
- Villalba, Lys. "Made in Tokyo: 15th Year Update" Τελευταία πρόσβαση: 7 Ιανουαρίου, 2023. <https://www.lysvillalba.net/Made-in-Tokyo-15th-Year-Update>
- Warf, Barney και Santa, Arias, επιμ. The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives. 1sted. NewYork: Routledge, 2008. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203891308>
- Αρακαδάκη, Μαρία, "Διαχρονική Προσέγγιση Στην Αρχιτεκτονική Του Ελληνικού Χώρου. Τυπολογία - Συγκριτική Μορφολογία", Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μάρτιος 2023.
- Αράπογλου Βασίλης, Καβουλάκος Κάρολος Ιωσήφ, Κανδύλης Γιώργος και Μαλούτας Θωμάς, "Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση". Σύγχρονα Θέματα 107 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2009): 57.
- Αρσενίου, Λάζαρος. Τα τσελιγκάτα Σαρακατσαναίων και Βλάχων. 2η εκδ. Λάρισα: εκδόσεις Έλλα, 2005.
- Βασιλείου, Άννα και Τσόγκας, Παναγιώτης. Συμβολισμός και Αρχιτεκτονική Δημιουργία. Αθήνα: εκδόσεις Άγρα, 2013.
- Γυφτόκαμπος - Σαρακατσανίκη Στάνη. iZaGori.gr. <https://www.ypaithros.gr/ixnilatontas-rizes-sarakatsanikis-paradosis/>.
- Καραθανάση, Έφη, Το κατοικείν των Τσιγγάνων – Ο βιο-χώρος και ο κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων, Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανάς, 2000.
- Λιονουδάκη, Χριστίνα, Ψυχογεωγραφία: Το αστικό μέλλον μέσα από την ανάγνωση της Πόλης Εμπειρίας, Κρήτη: Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011.
- Λυκογιάννη, Ρούλη, (2012), "Ένας απολογισμός στο έργο του Lefebvre", Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του 1ου κύκλου Σεμιναρίων Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας.

- Μανωλίδης, Κώστας, «Το εδαφολόγιο: αναθυμιάσεις από το βάθος των πραγμάτων», Τελευταία πρόσβαση, 27 Δεκεμβρίου, 2023. http://edafologion.blogspot.com/2011/01/blog-post_16.html
- Μικελάκης, Μάνος, “Η εφήμερη Αρχιτεκτονική των νομάδων στα Οικομυσεία των Βαλκανίων” Διαδικτυακή δημοσίευση, 1 Αυγούστου, 2012. https://sarakatsanoi.blogspot.com/2012/08/blog-post_1.html
- Νομικού, Χριστίνα και Σκορδούλης Κώστας, “Η παραγωγή του κοινωνικού χώρου ως διαδικασία συγκρότησης Θεωριών για την εκπαίδευση” Κριτική Εκπαίδευση, Μάρτιος 2021, 117-120. <https://epub.lib.uoa.gr/index.php/kritikp/article/download/2244/1931>.
- Πειραματική αρχαιολογία. ARTEX. Τελευταία πρόσβαση: 29 Απριλίου, 2023. <https://artextiles.org>
- Κουκουίμνη, Πελαγία Ζωή. «Η αξιολόγηση της εξέλιξης της αρχιτεκτονικής των έργων υποδομής και οι επιπτώσεις τους στα λιβαδικά τοπία». Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος, Τμήμα Λιβαδοπονίας και Βιολογίας Άγριας Ζωής και Γλυκών Υδάτων, Εργαστήριο Λιβαδικής Οικολογίας, 2014. Τελευταία πρόσβαση: 8 Ιανουαρίου. <http://ikee.lib.auth.gr/record/135344/files/GRI-2014-13330.pdf>.
- Πετρίδη, Χλόη. “Ψυχογεωγραφία”. Τελευταία πρόσβαση: 3 Ιανουαρίου, 2023. <https://www.animartists.com>
- Τζάβα Ξανθίππη, Η έννοια του territory, ως χωρικό πεδίο σύστασης υβριδισμών για την γεωγραφία και την αρχιτεκτονική. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, Ιούλιος 2017, ερευνητική εργασία.
- Τριανταφύλλου, Γιώργος. Αρχέτυπα: από τις καλύβες και τα μαντριά στη σύγχρονη τέχνη και αρχιτεκτονική. Αθήνα: Κ. Αδάμ εκδοτική, 2010.
- Χατζημιχάλη, Αγγελική. ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ. Δεύτερος τόμος. Αθήνα: Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, 2010.
- Χατζησάββα, Δήμητρα. “Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα”. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009.

